

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ

І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Гуманітарно–педагогічний факультет

ПОГОДЖЕНО

Декан

**гуманітарно–педагогічного
факультету**

_____ Інна САВИЦЬКА
« _____ » _____ 2025 р.

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ

**Завідувач кафедри соціальної
роботи та реабілітації**

_____ Ірина СОПІВНИК
« _____ » _____ 2025 р.

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**на тему «Соціальна реабілітація дітей молодшого шкільного віку з
девіантною поведінкою»**

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Освітньо–професійна програма: «Соціально–психологічна реабілітація»

Орієнтація освітньої програми: освітньо–професійна

Гарант освітньої програми

доктор педагогічних наук, професор
(науковий ступінь та вчене звання)

_____ (підпис)

Сопівник І. В.
(ПІБ)

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи

кандидат педагогічних наук
(науковий ступінь та вчене звання)

_____ (підпис)

Власенко К.О.
(ПІБ)

Виконала

_____ (підпис)

Резнік О.О.
(ПІБ студента)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Гуманітарно–педагогічний факультет

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувач кафедри соціальної
роботи та реабілітації, доктор
педагогічних наук, професор**

_____ Ірина СОПІВНИК

« ___ » _____ 2025 р.

**З А В Д А Н Н Я
ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ
КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТЦІ**

Резнік Олесі Олександрівни

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Освітньо–професійна програма: «Соціально–психологічна реабілітація»

Орієнтація освітньої програми: освітньо–професійна

Тема магістерської кваліфікаційної роботи «Соціальна реабілітація дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою» затверджена наказом ректора НУБіП України від «20» 11. 2024 року № 2066 «С»

Термін подання завершеної роботи на кафедру 27 листопада 2025 р.

Вихідні дані до магістерської кваліфікаційної роботи: наукові розробки вітчизняних і зарубіжних учених; матеріали періодичних видань; навчальна та довідкова література з теми дослідження.

Перелік питань, що підлягають дослідженню:

1. Проаналізувати теоретичні засади соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою
2. Вивчити форми та методи соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою
3. Здійснити діагностику рівнів девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку
4. Обґрунтувати та перевірити ефективність програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Дата видачі завдання “27” листопада 2024 р.

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи _____ Власенко К.О.

Завдання прийняла до виконання _____ Резнік О.О.

РЕФЕРАТ

Магістерська кваліфікаційна робота на тему «Соціальна реабілітація дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою» має таку структуру: 1) картку кваліфікаційної дипломної роботи; 2) титульний аркуш; 3) завдання до виконання кваліфікаційної дипломної роботи; 4) реферат; 5) зміст; 6) вступ; 7) основна частина (III розділи); 8) загальні висновки; 9) список використаних джерел; 10) додатки. У роботі подано 4 додатки, 17 рисунків та 7 таблиць. Список використаних джерел складає 60 позицій. Загальний обсяг дипломної кваліфікаційної роботи складає 77 сторінок.

В першому розділі «Теоретичні засади соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою» здійснено теоретичний аналіз поняття «соціальна реабілітація» в сучасній літературі; охарактеризовано девіантну поведінку дітей як соціальну проблему; розглянуто особливості соціальної реабілітації у подоланні проявів девіантної поведінки.

В другому розділі «Методичні засади соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою» вивчено форми та методи соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою; здійснено діагностику рівнів девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку.

У третьому розділі «Експериментальна перевірка ефективності програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою» обґрунтовано та перевірено ефективність програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою та проаналізовано результати повторної діагностики.

Ключові слова: соціальна реабілітація, діти молодшого шкільного віку, девіантна поведінка, програма соціальної реабілітації.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	6
1.1. Поняття та сутність соціальної реабілітації в сучасній науковій літературі.....	6
1.2. Девіантна поведінка дітей як соціальна проблема	12
1.3. Особливості соціальної реабілітації у подоланні проявів девіантної поведінки	21
Висновки до першого розділу	26
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ...28	
2.1. Форми та методи соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.....	28
2.2. Діагностика рівнів девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку.....	39
Висновки до другого розділу.....	56
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ	58
3.1. Обґрунтування та перевірка ефективності програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.....	58
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів	74
Висновки до третього розділу	77
ВИСНОВКИ.....	78

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема девіантної поведінки, яку більшість науковців визначають як відхилення від загальноприйнятих у суспільстві норм і правил, залишається актуальною з давніх часів. У сучасних умовах вона набуває особливої значущості через зростання проявів девіантної поведінки серед неповнолітніх, зокрема учнів молодшого шкільного віку. Девіантні прояви у дітей часто трансформуються в більш серйозні форми поведінки, що може загрожувати як їхньому особистісному розвитку, так і безпеці суспільства в цілому. Саме тому соціальне втручання, формування гуманістичних цінностей, взаємодопомоги та співчуття, а також активна участь сім'ї, школи та інших соціальних інститутів є ключовими для запобігання негативним наслідкам девіантної поведінки.

Школа, починаючи з початкових класів, повинна не лише навчати дітей основам соціальної поведінки, а й формувати у них правову культуру та цінності гуманності, взаємоповаги та доброчинності. В цьому процесі особливу роль відіграє соціальний педагог, який здійснює корекцію девіантної поведінки, взаємодіє з сім'єю, педагогами, психологами, медичними працівниками та іншими фахівцями. Основною метою соціальної реабілітації дітей із проявами девіантної поведінки є відновлення та розвиток їх соціально прийнятних форм поведінки, формування позитивних життєвих орієнтирів, ціннісних установок і навичок конструктивної взаємодії з соціальним середовищем.

Сутність девіантної поведінки, її види та форми, фактори ризику та методи реабілітації широко висвітлюються у наукових працях зарубіжних та вітчизняних дослідників. Серед зарубіжних авторів можна відзначити Т.Парсонса, Р.Мертон, Е.Дюркгайма, Дж.Міда, Г.Беккера, Е.Лемерта, М.Вебера. Вітчизняні науковці, які досліджували проблеми соціальної реабілітації дітей і молоді, включають О.Безпалько, І.Денисову, Г.Золотову, А.Капську, В.Лютого, В.Оржеховську та інших.

Метою дослідження є обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Для реалізації цієї мети визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати теоретичні засади соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою;
2. Вивчити форми та методи соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою;
3. Здійснити діагностику рівнів девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку;
4. Обґрунтувати та перевірити ефективність програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Предмет дослідження – програма соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Методи дослідження:

– теоретичні: аналіз наукової та методичної літератури щодо проблеми девіантної поведінки та її соціальної реабілітації; узагальнення інформації про сучасні форми реабілітації та корекції девіантної поведінки; математична обробка даних із використанням діаграм для визначення відсоткового співвідношення проявів девіантної поведінки;

– емпіричні: діагностичні методики для визначення рівня девіантності в учнів молодшого шкільного віку, зокрема «Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Дарки», «Методика діагностики узагальнених смислових установок» (метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея, «Тест руки Вагнера» – діагностика агресивності (Едвін Е.Вагнер).

Експериментальна база дослідження – Бугаївська ЗОШ I-III ступенів Кременчуцького району Полтавської області. У дослідженні взяли участь 50 осіб: учні 1–4 класів.

Наукова новизна полягає у розробці та апробації програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що впровадження розробленої програми дає можливість ефективно знизити рівень девіантної поведінки серед учнів молодшого шкільного віку, сприяти їх соціальній адаптації та формуванню позитивних моделей поведінки.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота на тему «Соціальна реабілітація дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою» складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 77 сторінок основного тексту, у списку використаних джерел наведено 60 літературних джерел. У роботі подано 4 додатки, 17 рисунків та 7 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

1.1. Поняття та сутність соціальної реабілітації в сучасній науковій літературі

Проблематику реабілітації в різних її аспектах досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, серед яких О.Буряк, К.Визуліна, Ю.Голов, С.Горбенко, Є.Дубак, А.Кириченко, В.Климчук, В.Ковтун, А.Мельник, В.Мисюра, Н.Пророк, Т.Титаренко та інші. Їхні праці охоплюють питання медичної, психологічної реабілітації та соціальної адаптації.

Поняття «реабілітація» сформувалося у середині ХХ століття. Саме в Англії та США після завершення Другої світової війни були розроблені основні принципи реабілітації, які згодом лягли в основу сучасних концепцій відновлення здоров'я та працездатності хворих і людей з інвалідністю в усьому світі. Наприкінці ХХ століття в офіційних документах різних держав, зокрема й України, почали вживатися нові терміни, такі як нейрореабілітація, психологічна, психолого-педагогічна та соціальна реабілітація.

Поняття «соціальна реабілітація» в Україні сформувалося в середині 90-х, часів реформування суспільного життя, саме тоді став актуальним соціальний аспект реабілітації. На сьогоднішній день, згідно із Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», соціальна реабілітація – це вид соціальної роботи, спрямованої на відновлення основних соціальних функцій, психологічного, фізичного, морального здоров'я, соціального статусу сімей, дітей та молоді [1].

Соціальна реабілітація є однією з найважливіших складових соціальної роботи. Вона включає в себе комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на покращення її здоров'я, дієздатності. Цей процес спрямований також і на зміну соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених чи обмежених з певних причин [2].

Н.Гусак визначає соціальну реабілітацію як процес відновлення важливих функцій життєдіяльності людини та суспільства, який досягається за допомогою соціалізації, адаптації до наявних соціальних умов, інтеграції у суспільство, розвитку людського капіталу та зміні існуючих суспільних стереотипів. Цей процес включає системний комплекс заходів, таких як медична, психологічна, соціальна, освітня, трудова та педагогічна реабілітація [3].

Окремо можна розглядати соціальну реабілітацію у зв'язку з економічним підходом до вирішення соціальних проблем Г.Беккера, дієвість якого дослідник продемонстрував на прикладі таких процесів та інститутів, як дискримінація, освіта, злочинність, шлюб, планування сім'ї, а також використав для пояснення ірраціональної та альтруїстичної поведінки [4].

З позицій економічного підходу до соціальних проблем Г. Беккера, соціальна реабілітація розглядається як інвестування в людський капітал, який включає в себе набуті знання, навички та мотивації кожної людини. Інвестиції в людський капітал можуть бути здійснені через освіту, досвід, здоров'я, мобільність та пошук інформації. Однією з ключових проблем соціальної реабілітації є недоступність соціально-економічних ресурсів, яка породжує невідповідність прав та можливостей людини. Інвестування в людський капітал є одним зі способів розв'язання цієї проблеми і досягнення соціальної реабілітації.

Соціальна реабілітація є процесом, який передбачає взаємодію отримувача соціальних послуг та соціального працівника з метою виявлення потреб та забезпечення необхідної допомоги у відновленні соціальної функціонуючої людини. У процесі реабілітації важливо визначити причини, які привели до складної життєвої ситуації, і допомогти людині знайти шляхи для їх подолання.

А.Капська вважає, що соціальна реабілітація є універсальним соціальним явищем. Протягом життя кожна людина, незалежно від рівня її

поточного благополуччя, змушена адаптуватися до нових соціальних умов, змінювати оточення, види й форми діяльності, використовувати власні ресурси та переживати ситуації, що неминуче спричиняють певні втрати. Унаслідок цього в окремих осіб або груп формується потреба в соціально-реабілітаційній допомозі [5, с.16-17].

Авторка визначає це поняття як сукупність дій, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених соціальних зв'язків і взаємин, а також важливих для особистості та суспільства характеристик, властивостей і потенціалу індивіда. Йдеться про свідомий, цілеспрямований та структурований процес [5, с.17].

На думку Л.Тюпті та І.Іванової, соціальна реабілітація передбачає систему заходів, покликаних повернути людині її права, соціальний статус, працездатність і здоров'я. Цей процес спрямовується не лише на відновлення здатності особи повноцінно функціонувати у соціальному середовищі, а й на відновлення самого соціального простору, який зазнав негативних змін через різні соціальні чинники [6, с.763].

Для успішної соціальної реабілітації необхідно здійснювати комплексні заходи, а саме психологічна допомога, медична допомога, навчання професійних навичок, а також забезпечення умов для повноцінного життя у суспільстві. Крім того, важливим елементом процесу є розвиток соціальних навичок, такі як комунікація, співпраця, адаптація до нових умов, вирішення проблем та конфліктів, є необхідними для успішної інтеграції в суспільство.

У процесі соціальної реабілітації важливо забезпечувати індивідуальний підхід до кожної людини та враховувати її особисті потреби та можливості. Для цього необхідно залучати в процес реабілітації фахівців з різних галузей, таких як психологи, лікарі, соціальні працівники, викладачі, реабілітологи тощо.

Соціальна реабілітація має кілька основних цілей. По-перше, це відновлення соціального статусу та позиції людини у суспільстві. По-друге, це

досягнення певного рівня соціальної, матеріальної та духовної незалежності. І, нарешті, по-третє, це підвищення рівня соціальної адаптації людини до нових умов життя та діяльності.

Ефективне проведення соціальної реабілітації залежить від дотримання її основних принципів: етапності, диференційованості, комплексності, спадковості, послідовності, безперервності в реалізації реабілітаційних заходів, а також доступності і переважної безоплатності для людей, які є найбільш потребуючими в такій допомозі.

Що ж стосується педагогічної реабілітації, то її ідея з орієнтацією на індивідуалізацію освітнього процесу, на вільний розвиток особистості, що в історії педагогіки відображено в педагогічній діяльності К.Ушинського, Б.Грінченка, О.Нілла, С.Френе. Дбайливе ставлення до особистості, необхідність індивідуального підходу – провідні ідеї педагогічних поглядів С.Русової, Г.Ващенко, І.Огієнка.

Парадигмальне значення для становлення сучасної теорії педагогічної реабілітації мали наукові дослідження і практичний досвід М.Монтессорі. І сьогодні у світовому масштабі широко використовуються розроблені нею педагогічні принципи і дидактичні матеріали, які дозволяють організувати вільну роботу дітей у створеному педагогом предметно-просторовому середовищі, забезпечити максимальну міру суб'єктності й активності особистості у навчальному процесі.

З.Шевців визначає сутність педагогічної реабілітації як створення умов для відновлення природного потенціалу пізнавальних, фізичних, емоційних, духовно-моральних сил дитини [7, с. 79].

Зважаючи на досвід вітчизняних та зарубіжних науковців і дослідників, можна визначити, що педагогічна реабілітація – це систематичний процес, спрямований на відновлення та розвиток освітніх, соціальних і психологічних навичок у дітей, молоді та дорослих, які зазнали негативного впливу, травм або труднощів у навчанні та соціалізації.

Що ж стосується соціально-педагогічної реабілітації, то вона є важливим напрямом соціальної роботи, який спрямований на відновлення і розвиток соціальних, освітніх та психологічних навичок у осіб, що опинилися в складних життєвих ситуаціях, зокрема у дітей та молоді.

Науковець С.Пальчевський зазначає, що «соціально-педагогічна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть члена сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання» [8].

Соціально-педагогічна реабілітація – це сукупність цілеспрямованих соціально-педагогічних заходів, форм, методів і технологій, що сприяють відновленню втрачених дитиною (людиною) соціальних зв'язків і функцій, заповненню середовища життєзабезпечення, посилення турботи про нього.

Процес реабілітації передбачає активну участь у ньому самої особистості, активізацію її внутрішніх сил для відновлення соціально значущих якостей і здатності до саморозвитку і самозабезпечення.

Процес соціальної реабілітації складається з трьох взаємопов'язаних послідовних етапів:

I етап соціально-педагогічної реабілітації – діагностичний. Його суть полягає у тому, що відбувається збір банку даних про дитину та її оточення; потім інформація обробляється за допомогою статистичних методів та визначається ступінь віктимізації оточення, психічний стан дитини, виявлення потреб учня. На підставі отриманих даних соціальний педагог або психолог складає соціально-психологічну характеристику.

II етап – реабілітаційний, під час якого відбувається створення та реалізація індивідуальної комплексної реабілітаційної програми, яка має на

меті мінімізувати вплив негативних чинників на особистість дитини, створення позитивного соціального середовища. Ці умови сприятимуть корекції віктимної поведінки учня з врахуванням його потреб та цінностей і гармонізують взаємовідносини з соціумом, зокрема з сім'єю, однокласниками та учителями. У роботі доречним, є використання широкого спектру методів соціально-педагогічного впливу на особистість або групу осіб.

III етап полягає у тому, що відбувається узагальнення результатів впровадження комплексної реабілітаційної програми та позитивно підкріплюються результати корекції поведінкових дитини та способу його життя. Також доречно проаналізувати ефективність форм та методів роботи.

Науковиця О.Безпалько наголошує на тому, що «програма має складатись з урахуванням вікових та особистісних особливостей дитини та має бути направлена на захист прав дитини, надання соціальної допомоги, психологічну та побутову реабілітацію, організацію медичного обстеження, соціалізацію та інтеграцію дитини в соціум, відновлення та встановлення соціальних зв'язків, подолання деформацій поведінки, формування позитивної установки на навчання та працю, вирішення конфліктів з однолітками та дорослими» [9].

Сутність соціально-педагогічної реабілітації полягає у поєднанні педагогічних, психологічних і соціальних впливів, що забезпечують гармонійний розвиток особистості та її повернення до повноцінного життя в суспільстві. Важливою складовою цього процесу є діяльність соціального педагога, який виступає посередником між особистістю та соціумом, допомагаючи людині відновити соціальні зв'язки, набутти впевненості у власних силах, оволодіти новими формами поведінки.

У сучасному розумінні соціально-педагогічна реабілітація включає такі напрями, як профілактика соціальної дезадаптації, формування соціально прийнятних цінностей, корекція девіантних проявів поведінки, розвиток комунікативних навичок і саморегуляції. Залежно від категорії осіб, що

потребують реабілітації (діти з особливими освітніми потребами, підлітки з девіантною поведінкою, особи з інвалідністю, сім'ї у складних життєвих обставинах), соціально-педагогічна діяльність набуває різних форм і методів роботи.

Отож, соціальна реабілітація в сучасній науковій парадигмі постає як комплексний, динамічний процес, що базується на принципах гуманізму, індивідуального підходу, партнерської взаємодії та соціальної інтеграції. Її головна мета — допомогти людині відновити власний соціальний статус, здатність до саморозвитку, активної участі в житті суспільства та досягнення особистісного благополуччя.

1.2. Девіантна поведінка дітей як соціальна проблема

Девіантну поведінку у світовій науковій літературі описано й досліджено достатньо широко, тоді як у сучасній вітчизняній педагогіці та психології вона займає особливе місце, оскільки саме девіантна поведінка ускладнює соціалізацію особистості, її формування, розвиток та становлення громадянської самосвідомості.

Завдяки певним чинникам в останні роки, а саме погіршенню соціальної ситуації, війні, економічному стану, збільшилось число дітей, які перебувають в складних соціальних умовах. Недостатній позитивний вплив на молоде покоління призводить до того, що у дітей і підлітків переважають тривога, агресія, соціальна пасивність та страх.

Девіантна поведінка (від латинського «*deviatio*» - відхилення) - це система вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і виявляються у вигляді порушення балансу психічних процесів, неадекватної поведінки, порушення процесу самоактуалізації та відхилення від морального й естетичного контролю за своєю поведінкою [10, с. 100].

Згідно енциклопедичного словника-довідника, девіація – це соціальна поведінка, яка є відхиленням від поведінки «нормальної», соціально прийнятної в конкретному суспільстві [11, с.108].

На сучасному етапі девіантну поведінку розглядають як систему вчинків, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам. Вона проявляється у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального та етичного контролю особистості над власною поведінкою [12].

Багато вчених погоджуються з тим, що поведінка може бути визначена як взаємодія з довкіллям, яка відбувається через зовнішню та внутрішню активність індивіда. Поведінка є соціальною за своєю сутністю, оскільки формується та реалізується в суспільстві і тісно пов'язана з мовленнєвою регуляцією. Взагалі поведінка відображає процес соціалізації особистості та її інтеграцію в соціумі [10].

Девіантна поведінка є одним із видів поведінкових відхилень, що характеризується порушенням соціальних норм і правил, відповідних певному віковому етапу, які регулюють стосунки в мікросоціальному середовищі — сім'ї, школі, а також у невеликих статево-вікових групах. Її сутність полягає в тому, що індивід свідомо або несвідомо відхиляється від встановлених соціальних вимог, обираючи альтернативні, неузгоджені з нормою моделі поведінки, що призводить до дисгармонії у взаємодії між особистістю та суспільством, між групою та суспільством, а також усередині самої групи [13].

Основою девіантних проявів зазвичай стають суперечності між цінностями, інтересами та потребами, що зумовлює конфлікти та спотворення шляхів їх задоволення. Серед причин девіацій часто виокремлюють виховні прорахунки, соціальні труднощі, життєві невдачі та внутрішні особистісні конфлікти. Девіантна поведінка охоплює систему дій та вчинків, що відхиляються від загальноприйнятих норм психічного здоров'я, моралі, права, культури та суспільного порядку.

Девіантна поведінка є комплексним явищем, що вимагає міждисциплінарного підходу для свого вивчення. Вона відноситься до сфери девіантології, яка об'єднує дослідження вчених із різних галузей, таких як соціологія, психологія, право, медицина та інші. Девіантологія займається аналізом усіх форм соціальної патології, включаючи злочинність, правопорушення, алкоголізм, наркоманію, проституцію, суїцид тощо.

Основним критерієм визначення девіацій є порушення норм, що визнаються прийнятними у конкретному суспільстві. Кожна спільнота має власну систему норм і цінностей, які регламентують поведінку та обов'язки її членів. Норми можуть виступати як приписами, так і заборонами, відповідати ідеалам соціального середовища або визначати допустимі межі поведінки. Деякі з них закріплені в законах і правилах, інші існують у формі традицій, вірувань або регламентів у сім'ї, професійній сфері чи суспільстві [14, с. 95].

Девіантна поведінка характеризується різноманіттям за своєю динамікою та соціальною значущістю. Її можна класифікувати за тривалістю (тимчасова, постійна, стійка або нестійка), рівнем організації (стихійна, спланована, структурована або неструктурована), спрямованістю на себе чи на інших (егоїстична, альтруїстична, експансивна, неекспансивна), рівнем усвідомлення (усвідомлена або неусвідомлена) та кількістю учасників (індивідуальна або групова) [14, с. 98].

Різновиди девіацій також визначаються способами взаємодії з реальністю та порушенням суспільних норм. Серед них виділяють делінквентну, адиктивну, наркозалежну та психопатологічну поведінку [15, с. 351–352].

Для того щоб визначити конкретні типи девіантної поведінки, необхідно розуміти, від яких саме соціальних норм відбувається відхилення. До таких норм належать правові, моральні та естетичні. Відповідно до того, які з цих норм порушуються і як саме людина взаємодіє з навколишньою дійсністю,

виділяють кілька основних видів девіантної поведінки, що відображають різні форми відхилення від суспільно прийнятих стандартів.

Делінквентна поведінка передбачає сукупність протиправних дій, за які особа може бути притягнута до відповідальності за цивільним або кримінальним законодавством. Вона включає проступки, правопорушення та злочини. Типовими правопорушеннями серед неповнолітніх є лайка, систематичне порушення дисципліни у школі, бійки з однолітками, вандалізм (наприклад, кидання предметів з балкону або телефонні дзвінки незнайомим людям). Психологи виділяють кілька категорій делінквентів:

- 1) ті, що порушують закон під впливом обставин або оточення;
- 2) особи з високим правосвідомленням, але пасивні щодо інших порушників;
- 3) ті, хто випадково порушує закон;
- 4) ті, хто свідомо і навмисно порушує правові норми.

Адиктивна поведінка відображає прагнення особи втекти від реальності шляхом штучного зміщення психічного стану, наприклад, через вживання хімічних речовин або інтенсивне захоплення певною діяльністю для отримання емоційного задоволення. Така поведінка може створювати «віртуальний» світ, де людина не вирішує проблеми, затримується в розвитку або навіть деградує.

Види адиктивної поведінки поділяють на:

- 1) нехімічні адикції — патологічне захоплення азартними іграми, комп'ютерна залежність, трудовоголізм;
- 2) проміжні форми — анорексія та булімія;
- 3) хімічні адикції — вживання тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів або побутової хімії.

Психопатологічна поведінка базується на психопатологічних симптомах і синдромах, що проявляються як психічні розлади та захворювання. Найбільш поширені у дітей та молоді форми такої поведінки включають аутоагресію,

дисморфоманію, гебоїдну поведінку, дромоманію та патологічну сором'язливість.

Сучасне українське суспільство, проходячи через значні трансформації, виявило недоліки традиційної системи виховання через зміни в соціальному механізмі держави. Директивна педагогіка, що спиралася на модель «вимога – сприймання – дія», втратила ефективність через недостатнє врахування особливостей морального розвитку учнів. Вона не відображає всіх тонкощів індивідуальних реакцій на вимоги, недооцінює активну роль особистості у засвоєнні норм і не забезпечує творчого оволодіння духовно-моральними цінностями, що часто призводить до низького рівня моральної культури серед школярів.

Тому вивчення особливостей морального розвитку, причин та умов виникнення різних форм девіацій і асоціальної поведінки, а також шляхів їх корекції, залишається важливим завданням дослідників. Зазвичай девіантну поведінку неповнолітніх пояснюють як наслідок недоліків у вихованні, що формують стійкі психологічні риси, які сприяють вчиненню соціально неприйнятних дій. У дитинстві девіації можуть виникати через незавершеність особистісного розвитку, негативний вплив сім'ї, залежність від оточення та прийняті у ньому ціннісні орієнтири.

Розвиток відхилень у поведінці дітей і молоді відбувається етапно. На першому етапі ключову роль відіграє мікросоціальний вплив, переважно сімейний. У складних домашніх умовах діти проводять більше часу на вулиці, уникаючи шкільних занять, інколи змушені ночувати в підвалах чи на горищах, щоб уникнути побоїв та приниження, особливо це стосується молодших школярів.

Девіантна поведінка в молодшому шкільному віці зазвичай проявляється неспецифічно, але соціальні або індивідуальні фактори можуть провокувати її появу у вигляді асоціальної, антисоціальної чи деструктивної поведінки, включно з правопорушеннями. Основними проявами є негативні

риси характеру (упертість, неслухняність, грубість, безвідповідальність, лінь, брехливість), емоційні прояви (агресивність, злість, роздратованість, капризи), невмотивовані зміни поведінки, негативне ставлення до навчання, втечі з дому тощо. Профілактика девіантної поведінки має починатися рано, щоб запобігти закріпленню девіацій у наступні вікові періоди [16].

З психологічної точки зору, основною причиною девіантної поведінки молодших школярів є підвищена емоційна напруженість, яка проявляється у виході за межі звичних почуттів та емоцій. Внаслідок цього дитина може втрачати почуття реальності, самоконтроль і здатність адекватно оцінювати власні дії, що робить її схильною до безрозсудних вчинків. Девіантна поведінка може розглядатися як спроба змінити реакцію на неприйнятну ситуацію. Крім того, на її формування впливають виховні фактори, зокрема надмірна опіка або холодне відторгнення.

Слід виділяти «легкі» форми девіантної поведінки у молодших школярів, такі як антисоціальні дії (жорстоке поводження з молодшими чи однолітками, псування майна, дрібні крадіжки, підпали) та асоціальна поведінка (брехня, лайка, агресивність, прогули, втечі з дому). У цьому віці необхідно розрізняти патологічні (пов'язані з психічними порушеннями) та непатологічні (необумовлені психічними розладами) відхилення. Причинами непатологічної девіації найчастіше є соціально-педагогічна занедбаність, низька рефлексивність та деформація ціннісної складової особистості.

Враховуючи, що діти вже мають уявлення про добро і зло, але їхні вчинки ще не можна вважати аморальними через недостатній розвиток вольової сфери, важливо формувати у них соціальні цінності для запобігання девіантної поведінки.

Сучасні соціально-економічні зміни в Україні, зменшення виховного потенціалу сім'ї, школи та інших інститутів, а також трансформація ціннісних орієнтирів і соціально-економічне розділення населення створюють нові виклики та ризики для успішної соціалізації молодого покоління.

Соціологічні підходи розглядають девіантну поведінку в контексті соціальних процесів та норм, загальноприйнятих у конкретному суспільстві. Соціальні девіації пояснюються закономірностями, які залежать від історичного часу та соціального середовища; їх можна прогнозувати, а іноді й регулювати. Серед найвідоміших представників цього напрямку досліджень – А.Кеттл, Р.Мертон, Е.Дюркгейм, О.Конт, Т.Парсонс, М.Вебер та інші.

Р.Мертон розглядає девіантну поведінку як наслідок невідповідності між встановленими культурними цінностями, особистими прагненнями та соціальними умовами, що визначають межі цих прагнень. Інші дослідники, зокрема Т.Парсонс, вбачають девіації у різницях між учасниками соціальної взаємодії та невиконанні очікувань, тоді як Л.Оулін і П.Кларк наголошують на впливі норм, девіантних субкультур і процесів навчання. Відтак особи, що з дитинства перебувають у девіантних субкультурах (конфліктних або кримінальних), мають високий ризик проявляти відповідні форми девіантної поведінки.

У педагогічному контексті термін «девіантна поведінка» визначається як система дій або окремі вчинки особи, що відхиляються від загальноприйнятих норм. Зазвичай її розглядають як негативне відхилення у поведінці, яке суперечить встановленим у суспільстві правовим та моральним нормам [17, с. 101].

Педагогічний підхід акцентує увагу на взаємодії дитини з соціальним оточенням, що може впливати на порушення її розвитку та процесу соціалізації через недостатнє врахування індивідуальних особливостей учня середовищем.

Девіантна поведінка є предметом досліджень таких вчених, як Т.Парсонс, Р.Мертон, Е.Дюркгейм і Дж.Мід. На сьогодні школа не має повної захищеності від проявів різних форм девіантності під час уроків та на перервах. Деякі її прояви, наприклад агресивна поведінка, можуть бути

наслідком патопсихологічних змін особистості, що прогресують, таких як параноя, епілепсія або збудлива неврівноваженість.

У соціальній педагогіці девіантну поведінку визначають як стійку форму поведінки, що відхиляється від основних соціальних норм, завдає шкоди особистості або суспільству і супроводжується соціальною дезадаптацією.

З педагогічного погляду девіантна поведінка розглядається як відхилення від прийнятих у суспільстві норм і вимог, що може проявлятися серед учнівської молоді. Педагоги повинні розуміти, що вона не завжди свідчить про погане виховання або нестачу уваги. Часто вона виникає через зовнішні негативні чинники, внутрішні конфлікти або патологічні стани особистості.

Одним із головних завдань педагогіки є не лише виявлення та корекція девіантної поведінки, а й усвідомлення її причин та пошук ефективних способів впливу на учня для зміни цієї поведінки. Розвиток конструктивних відносин між педагогом та учнем, підтримка позитивного самовизначення та формування вміння вирішувати конфлікти конструктивно сприяють попередженню та корекції девіантності.

При роботі з учнями важливо враховувати їхні індивідуальні особливості, соціальні умови та життєвий досвід. Ефективна педагогічна діяльність спрямована на розвиток позитивної соціальної адаптації, збереження психічного здоров'я та підтримку соціальної стабільності учнів.

Одним із основних проявів девіантної поведінки серед дітей і підлітків є важковиховуваність. Такий тип поведінки часто називають антидисциплінарним, а самих дітей — важковиховуваними. Термін «важковиховуваність» відображає наявність труднощів у процесі виховання та формування особистості дитини, її небажання або неспроможність адекватно реагувати на педагогічні впливи й засвоювати виховний досвід.

Важковиховувана дитина — це передусім та, що чинить активний опір педагогічним впливам, виявляє недовіру до вихователів і вчителів, демонструє

негативне ставлення до навчально-виховного процесу, провокує конфлікти або створює умови для їх виникнення. Така поведінка може бути як формою протесту, так і наслідком внутрішніх суперечностей у розвитку дитини [18].

Причини важковиховуваності можуть бути різними. Вона може проявлятися як результат вікової кризи розвитку, коли педагог не знаходить індивідуального підходу до дитини; як наслідок психічних або соціальних порушень розвитку; або як результат педагогічних помилок, зокрема при неправильному реагуванні дорослих на прагнення дитини до самостійності. Усі ці фактори в комплексі створюють передумови для формування стійких девіантних проявів у поведінці дітей та підлітків.

Отож, девіантна поведінка дітей є складною соціальною проблемою, що відображає невідповідність між індивідуальними особливостями дитини та соціальними нормами. Вона виникає під впливом сімейного оточення, соціальних умов, виховних факторів та особистісних характеристик. Наслідком є порушення процесів соціалізації, розвиток асоціальної або антисоціальної поведінки та потенційна шкода для суспільства і самої дитини. Ефективне вирішення проблеми потребує ранньої профілактики, врахування індивідуальних особливостей дитини та комплексного підходу з боку сім'ї, школи та соціальних інститутів.

1.3. Особливості соціальної реабілітації у подоланні проявів девіантної поведінки

Однією з важливих форм соціальної роботи у взаємодії з дітьми, які мають девіантну поведінку, є реабілітація. Найбільш результативними в цьому процесі виступають такі її види, як соціальна, психологічна та соціально-педагогічна реабілітація.

Соціальна реабілітація спрямована на ресоціалізацію та повернення дитини до повноцінного життя в суспільстві. Заходи, що застосовуються під час її проведення, мають на меті подолання труднощів у спілкуванні,

налагодження міжособистісних стосунків і відновлення або формування соціальних зв'язків із оточенням.

Таким чином соціальна реабілітація дітей із девіантною поведінкою передбачає:

- створення сприятливого педагогічного середовища навколо дитини та узгодження впливів усіх учасників виховного процесу;
- проведення психокорекційних і реабілітаційних заходів, зокрема організацію консультацій, індивідуальної та групової психотерапії, а також патронажної підтримки;
- допомогу у встановленні гармонійних взаємин у дитячому колективі та сприяння включенню дитини з девіантною поведінкою до соціально схвальних спільнот;
- за потреби – корекцію взаємин між дитиною та її сім'єю [19].

Показником успішної соціально-педагогічної реабілітації дітей із девіантною поведінкою є їхня ефективна реінтеграція в соціальне середовище та процес ресоціалізації.

Важливе значення мають соціальні технології, адже вони забезпечують ефективну взаємодію соціального педагога з дитиною, яка має девіантну поведінку, з метою її ресоціалізації як у звичних, так і у спеціально створених умовах життєдіяльності.

У сучасній науковій літературі соціальну технологію визначають як сукупність методів і засобів впливу, які спрямовані на трансформацію соціального об'єкта і забезпечують досягнення запланованого результату [21].

Виходячи з цього, основними завданнями соціальної реабілітації дітей із девіантною поведінкою є:

- виявлення причин виникнення девіацій та факторів, що сприяють їхньому розвитку й закріпленню;
- здійснення заходів, спрямованих на усунення цих причин, а також корекцію особистісних рис, які провокують девіантну поведінку;

- робота з найближчим соціальним оточенням дитини для усунення впливів, що підтримують або посилюють девіацію;
- формування у дитини навичок, необхідних для подолання або мінімізації проявів девіантної поведінки;
- закріплення набутих умінь і формування у дитини стійкої мотивації до їх подальшого використання в житті;
- забезпечення інтеграції та успішної ресоціалізації дитини в суспільстві [19].

Розв'язання зазначених завдань і результативність соціальної реабілітації дітей із девіантною поведінкою значною мірою залежать від узгодженої діяльності всіх соціальних інститутів, які покликані підтримувати та сприяти реабілітаційному процесу.

Таким чином, технологія соціальної реабілітації спрямована на повернення дитини до активного соціального життя, формування або відновлення розуміння суспільних норм, усвідомлення їх значущості та поступове подолання девіантних проявів.

Під час виявлення девіацій соціальний педагог орієнтується на індивідуально-типологічні особливості дитини й застосовує різні методики, серед яких — спостереження, діагностичні бесіди, анкетування та тестування. Незалежно від обраного методу, необхідно враховувати вікові, психологічні й особистісні характеристики дитини.

Основою діяльності соціального педагога у роботі з дітьми-девіантами є побудова технологічної моделі, що включає такі етапи: діагностику, реабілітацію, корекцію та консультування [20].

До реабілітаційних методик належать різноманітні вправи, спрямовані на розвиток відповідальності та соціальної адаптації. Зокрема, це вправи для формування навичок прийняття рішень, вправи, що допомагають навчитися конструктивно долати конфлікти. Важливе місце займають вправи на

самопізнання та тренінги, присвячені розвитку міжособистісної взаємодії й навичок соціального співіснування.

Соціальна реабілітація є одним із ключових напрямів соціальної роботи, спрямованим на допомогу дітям і підліткам, які мають прояви девіантної поведінки. Її основна мета полягає у відновленні соціального статусу особистості, налагодженні стосунків із суспільством, подоланні негативних форм поведінки та формуванні навичок соціально прийнятної взаємодії. Девіантна поведінка, як соціальне явище, є результатом порушення процесу соціалізації, коли дитина не засвоює загальноприйнятих норм, цінностей і правил поведінки, що регулюють життя в суспільстві. Саме тому соціальна реабілітація має на меті не лише корекцію поведінки, а й створення умов для повноцінної ресоціалізації особистості [2].

Особливістю цього процесу є його комплексність і системність. Реабілітаційна робота з дітьми-девіантами передбачає взаємодію різних соціальних інститутів – сім'ї, школи, громадських організацій, соціальних служб, правоохоронних органів. Важливо, щоб діяльність усіх цих структур була узгодженою та мала єдину мету – підтримати дитину, допомогти їй адаптуватися та знайти своє місце в соціумі. Соціальний педагог у цьому процесі відіграє координуючу роль, оскільки саме він організовує взаємодію між дитиною та її найближчим соціальним оточенням, створює сприятливі умови для особистісного розвитку й позитивних змін.

Соціальна реабілітація ґрунтується на принципі індивідуального підходу. Кожна дитина, навіть за схожих форм девіантної поведінки, має свої психологічні, емоційні та соціальні особливості, власний життєвий досвід і причини девіацій. Тому робота соціального педагога має починатися з глибокої діагностики, що дає змогу визначити характер проблем, ступінь дезадаптації, рівень мотивації до змін. На цьому етапі застосовуються різні методики — спостереження, бесіди, анкетування, тестування, аналіз сімейної ситуації, соціальне картування тощо. Такий підхід дозволяє визначити

оптимальні шляхи реабілітаційного впливу, побудувати індивідуальний план допомоги, що враховує потреби та ресурси конкретної дитини.

Ще однією важливою особливістю соціальної реабілітації є її гуманістична спрямованість. Центральним об'єктом реабілітаційного процесу є особистість дитини, а не її девіантна поведінка. Соціальний педагог повинен бачити в ній насамперед людину, яка потребує підтримки, розуміння та віри у власні сили. Гуманістичний підхід передбачає створення атмосфери довіри, прийняття та співпраці, що дозволяє дитині відчувати себе значущою, подолати внутрішні бар'єри й почати працювати над собою. Важливим є розвиток позитивного образу «Я», формування адекватної самооцінки, віри у можливість змін і успішної адаптації [20].

Соціальна реабілітація має також виражений педагогічний компонент, адже процес подолання девіацій передбачає виховання соціально прийнятних форм поведінки, розвиток моральних якостей, формування навичок відповідальності, самоконтролю, комунікабельності. Через спеціально організовану діяльність – тренінги, рольові ігри, вправи на розвиток саморегуляції, участь у соціально значущих проектах – дитина поступово вчиться співпрацювати, приймати рішення, долати конфліктні ситуації, не порушуючи при цьому соціальних норм [22].

Важливу роль у процесі соціальної реабілітації відіграє робота з найближчим оточенням дитини – насамперед із сім'єю. Дуже часто саме проблеми у родині стають джерелом формування девіантної поведінки: відсутність уваги, надмірна жорсткість або байдужість батьків, насильство, алкоголізм, конфлікти, педагогічна некомпетентність тощо. Тому соціальний педагог має не лише працювати з дитиною, а й надавати допомогу її батькам, консультувати їх щодо особливостей спілкування з дитиною, формування довірливих стосунків, підтримки позитивних змін.

Окрім сімейного середовища, значний вплив на дитину мають школа та однолітки. Соціальний педагог організовує співпрацю педагогічного

колективу, шкільного психолога, класного керівника, щоб створити сприятливе виховне середовище, у якому дитина почуватиметься безпечною та прийнятною. У роботі з колективом важливо формувати толерантність, взаємоповагу, готовність допомагати однокласникам, що мають труднощі у поведінці чи спілкуванні.

Особливістю соціальної реабілітації є також активне залучення самої дитини до процесу змін. Реабілітація не може бути ефективною без внутрішньої мотивації. Тому важливо, щоб дитина не сприймала процес як примус, а розуміла його значення для власного життя. Через участь у тренінгах, проектах, групових обговореннях вона поступово усвідомлює власну відповідальність за вчинки, набуває впевненості у власних силах, вчиться долати труднощі конструктивними способами [22].

Не менш важливим аспектом є профілактична функція соціальної реабілітації. Її завдання полягає не лише у виправленні вже наявних девіацій, а й у запобіганні їх повторенню. Це досягається шляхом формування у дітей стійких моральних орієнтирів, розвитку життєвих компетентностей, здатності робити усвідомлений вибір і не піддаватися негативному впливу середовища. Важливим є створення позитивного мікросоціального простору, де дитина може реалізувати себе, проявити ініціативу, відчувати власну значущість.

Таким чином, соціальна реабілітація у подоланні девіантної поведінки має комплексний і гуманістичний характер. Вона спрямована не лише на зміну зовнішніх проявів поведінки, а й на формування внутрішніх мотивацій, позитивного світогляду, соціальної зрілості та здатності жити в гармонії з суспільством. Її ефективність залежить від узгодженої діяльності всіх учасників виховного процесу, взаємоповаги, підтримки та віри у потенціал кожної дитини.

Висновки до першого розділу

Проблема соціальної реабілітації дітей із девіантною поведінкою є однією з найактуальніших у сучасній педагогічній і соціальній науці. Соціальні трансформації, економічна нестабільність, зростання рівня соціальної напруги та кризові явища в суспільстві зумовлюють появу великої кількості дітей, які мають труднощі з адаптацією, засвоєнням соціальних норм і правил. Саме тому необхідність розроблення та впровадження ефективних технологій соціальної реабілітації стає пріоритетним завданням освітньої та соціальної сфери.

У процесі дослідження було встановлено, що соціальна реабілітація — це цілеспрямована система педагогічних, психологічних і соціальних заходів, спрямованих на відновлення порушених або втрачених соціальних зв'язків, формування адекватних моделей поведінки, а також сприяння ресоціалізації особистості, яка зазнала дезадаптації. Вона виступає не лише як процес подолання негативних проявів у поведінці, а як ширша діяльність, спрямована на розвиток у дитини внутрішніх ресурсів, відновлення її віри у власні сили та соціальну значущість.

Особливістю соціальної реабілітації є її гуманістична спрямованість, що ґрунтується на визнанні унікальності кожної особистості, необхідності індивідуального підходу та врахуванні вікових, психологічних і соціальних характеристик дитини. Соціальний педагог у цьому процесі виступає не лише фахівцем, який надає допомогу, а й посередником між дитиною та соціумом, координатором взаємодії сім'ї, школи, громадських інституцій і служб. Його діяльність передбачає глибоку діагностику причин девіантної поведінки, розроблення реабілітаційної програми, що охоплює корекційні, консультативні, тренінгові та профілактичні заходи.

Важливим чинником ефективності реабілітаційної роботи є комплексність, яка передбачає поєднання педагогічних, психологічних, медичних і соціальних засобів. Лише за умови взаємодії всіх учасників

соціального виховання — дитини, її родини, педагогів, соціальних працівників, психологів, представників громади — можливо досягти позитивних результатів.

Таким чином, соціальна реабілітація у подоланні проявів девіантної поведінки є багатогранним процесом, що об'єднує виховний, корекційний, психологічний і соціальний вплив. Її результатом має стати не лише усунення девіацій, а й формування в дитини нової системи цінностей, мотивації до саморозвитку, відповідального ставлення до власного життя та навколишніх.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

2.1. Форми та методи соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою

Реабілітацію можна розглядати як комплекс заходів, спрямованих на вирішення широкого кола завдань – від формування базових умінь і навичок до забезпечення повноцінної інтеграції особистості в суспільство.

Основна мета соціальної діяльності з дітьми, схильними до девіантної поведінки, полягає у створенні сприятливих умов для їх повноцінного фізичного, психічного та соціального розвитку, успішної соціалізації, а також у подоланні особистісних труднощів і конфліктів у взаєминах з оточенням.

Соціальна робота охоплює кілька основних напрямів:

1. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх – це система заходів, спрямованих на попередження, подолання або зменшення впливу чинників, що можуть зумовити відхилення у поведінці дітей. Соціальна профілактика включає:

- надання психологічної та педагогічної допомоги родині (консультації, лекції, бесіди, тренінги з питань сімейного спілкування, підвищення педагогічної культури батьків);
- виявлення дітей «групи ризику» та проведення превентивних заходів психологічного й педагогічного характеру (індивідуальний підхід, психологічна корекція, робота з родиною);
- поширення ефективного педагогічного досвіду у навчально-виховній діяльності;
- розвиток альтернативних форм навчання й виховання (спеціалізовані школи, гуртки, клуби);

- організацію безпечного та розвивального соціального середовища для дітей і молоді;
- проведення психолого-просвітницької роботи, спрямованої на особистісний розвиток дитини (тренінги, розвивальні ігри, заняття з психології та валеології);
- формування правової свідомості дітей і підлітків.

2. Соціальний контроль негативних впливів на дитину – виявлення випадків аморального чи кримінального впливу в сім'ї або серед неформального оточення, захист прав дитини, ініціювання питань про позбавлення батьківських прав, оформлення опіки чи патронажу.

3. Соціальна підтримка та реабілітація дітей і підлітків із девіантною поведінкою передбачає створення позитивного педагогічного середовища навколо дитини, координацію виховних впливів; проведення психологічної корекції й реабілітаційної роботи (консультації, психотерапія, індивідуальний супровід); формування сприятливого мікроклімату в колективі, до якого належить дитина, та поступове залучення її до соціально позитивної діяльності; корекцію сімейних стосунків у разі потреби (застосування сімейної психотерапії) [23].

Соціальна реабілітація – це комплекс виховних заходів, спрямованих на розвиток у дитини особистісних якостей, необхідних для повноцінної життєдіяльності та формування активної життєвої позиції. Вона покликана сприяти соціальній інтеграції дитини, оволодінню нею навичками самообслуговування, засвоєнню позитивних соціальних ролей і норм поведінки в суспільстві, а також здобуттю необхідної освіти [24, с. 31].

Процес соціальної реабілітації охоплює три ключові етапи: діагностичний, етап розроблення та реалізації реабілітаційної програми, а також постреабілітаційний, який передбачає подальший соціальний захист дитини.

Діагностичний етап передбачає проведення соціального дослідження, метою якого є виявлення рівня розвитку емоційно-пізнавальної сфери дитини, ступеня сформованості її особистісних якостей, соціальних ролей та професійних інтересів.

Основними напрямками діяльності є індивідуальне консультування, залучення дітей до тренінгових груп з метою подолання та корекції негативних емоційних станів; індивідуальна робота над системою цінностей дитини; навчання соціальним навичкам, умінню ефективно спілкуватися та конструктивно поводитися в конфліктних ситуаціях.

Окрім цього, важливо проводити роботу з родиною, спрямовану на налагодження теплих і значущих взаємин між дитиною та батьками. Така діяльність передбачає діагностику виховних позицій сім'ї, індивідуальне консультування, а також участь батьків у тренінгах, де вони навчаються ефективним способам взаємодії з дитиною та підтримці її емоційного благополуччя.

Дитина, яка перебуває у кризовому стані, що проявляється агресивною поведінкою, потребує особливого підходу. Найчастіше така поведінка є реакцією дитини на складну або, на її думку, безвихідну ситуацію. У роботі з цією категорією дітей застосовуються такі методи: екстрена діагностика емоційного стану, виявлення причин агресивних проявів, навчання навичкам подолання труднощів і саморегуляції емоцій, а також формування позитивного образу «Я».

Отже, форми та методи соціальної реабілітації дітей із девіантною поведінкою спрямовані на те, щоб поставити їхню поведінку під соціальний контроль. Це передбачає: по-перше, заміщення небезпечних форм поведінки позитивними або нейтральними видами діяльності; по-друге, спрямування соціальної активності дитини у конструктивне, суспільно схвалюване русло; по-третє, відмову від карального підходу щодо дітей, які проявляють асоціальні форми поведінки; по-четверте, створення системи спеціальних

соціальних служб, які забезпечують комплексну допомогу та підтримку дитині.

У процесі соціальної роботи з дитиною, яка проявляє девіантну поведінку, здійснюється її психологічна та педагогічна реабілітація. Це включає корекцію дезадаптивних рис, розвиток соціально схвальних особистісних якостей, допомогу у вирішенні внутрішніх проблем. Важливим аспектом цієї діяльності є створення сприятливого соціально-педагогічного середовища навколо учня, що передбачає надання психологічної та педагогічної підтримки сім'ї, запобігання негативному впливу неформального оточення, організацію індивідуального педагогічного супроводу та захист прав дитини [25, с. 130].

Корекційно-розвивальні заняття з використанням арттерапії, ігротерапії та психогімнастики є важливим засобом соціальної реабілітації дітей. Для дітей, які пережили психотравмуючі події, особливо важливими є індивідуальні консультації та заняття з психологом і соціальним педагогом, що проводяться з урахуванням особистісних потреб і життєвого досвіду кожної дитини [26, с. 14].

Специфіка формування реабілітаційного середовища в школі визначається головною метою освітньої системи – вихованням освіченої, соціально активної особистості, здатної задовольняти власні матеріальні й духовні потреби та робити внесок у розвиток держави й суспільства. Водночас діяльність соціального педагога спрямована на захист прав і інтересів дітей, створення умов для їхнього гармонійного розвитку відповідно до індивідуальних потреб і забезпечення комфортного середовища для життєдіяльності.

Концепція побудови реабілітаційного середовища школи ґрунтується на розумінні соціальної реабілітації як ключового завдання соціально-педагогічної роботи. Вона передбачає формування у соціальних педагогів професійної готовності та компетентностей, необхідних для нейтралізації

негативних дидактогенних впливів, відновлення внутрішньої рівноваги дитини, а також забезпечення її успішної адаптації та повноцінного функціонування в освітньому просторі, що є запорукою психічного, емоційного й соціального благополуччя.

Основними завданнями соціального педагога у процесі соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку у закладі загальної середньої освіти є: формування реабілітаційного середовища; проведення індивідуальної та групової діагностики з метою виявлення наслідків дидактогенних впливів; розроблення індивідуальної програми реабілітації; оцінювання результативності її реалізації; а також постійне професійне й емоційне самовдосконалення фахівця.

Наступним кроком у соціально-реабілітаційній діяльності шкільного соціального педагога є створення індивідуального реабілітаційного середовища, яке формується з урахуванням результатів особистісної діагностики молодшого підлітка. Основою цього процесу виступає організація соціально-педагогічної роботи, побудованої на сильних сторонах особистості (strength-based perspective) [27, с. 101].

Головна цінність такого підходу полягає в переконанні, що кожна людина, родина чи спільнота має власні ресурси та сильні сторони. У будь-якої особистості існують риси, якості або сфери життя, які залишаються неушкодженими проблемами чи є найбільш розвиненими. Саме ці домінуючі характеристики стають рушійною силою розвитку й самовдосконалення.

Наявність особистісних ресурсів і системи соціально-педагогічної підтримки підвищує здатність дитини до позитивних змін. Підхід, орієнтований на сильні сторони, також передбачає сприйняття складних життєвих ситуацій як потенційних джерел розвитку, що сприяють формуванню нових якостей і життєвого досвіду, необхідного для подальшої успішної соціалізації.

Тому навіть травмуючий досвід варто розглядати не лише як чинник негативних наслідків, а й як можливість для особистісного зростання. Визначаючи сильні сторони підлітка, важливо враховувати його бачення майбутнього, прагнення, мрії та життєві цілі, адже саме вони є потужним мотиваційним ресурсом і цінним діагностичним матеріалом у роботі соціального педагога.

Коли йдеться про дітей молодшого шкільного, які перебувають на етапі значних змін — фізичних, емоційних і соціальних (змінюється зовнішність, самосприйняття, соціальне оточення, самооцінка стає нестійкою та залежною від думки інших), застосування проблемно-орієнтованих моделей роботи є недоцільним. Такі підходи акцентують увагу на вадах особистості, що може негативно вплинути на вразливу самооцінку дитини та знизити її мотивацію до саморозвитку. Натомість у соціально-педагогічній діяльності доцільно використовувати підходи, спрямовані на розвиток сильних сторін дитини. Вони передбачають зосередження на її досягненнях, здібностях, життєвих цілях і цінностях, розглядаючи їх як головні чинники особистісного зростання.

Серед ефективних методів можна виокремити консультування, орієнтоване на пошук рішень, мотиваційне інтерв'ю, соціальний супровід із фокусом на сильні сторони особистості, а також кейс-менеджмент, побудований на цьому ж підході. До таких методів також належить програма «Навички дитини» та програма роботи з підлітками й їхнім близьким оточенням, автором якої є фінський психіатр Бен Фурман. Крім того, ефективними є сімейні групові конференції та програма WWW (Working on What Works – «Працюй з тим, що працює»), основна мета якої полягає у зміцненні внутрішніх ресурсів педагогів звичайних і спеціалізованих шкіл, а також у розвитку їхньої здатності помічати й підтримувати сильні сторони власні та своїх учнів [27, с. 104].

Особливої уваги при виборі методів соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку заслуговують ідеї американського дослідника Кена

Робінсона. Учений різко критикує традиційну систему освіти США та пропонує демократичні підходи до перетворення проблемного шкільного середовища на сприятливе для розвитку й становлення особистості.

У своїй книзі «Школа майбутнього. Як виростити талановиту дитину» та публічних виступах Кен Робінсон визначає ключові кроки для вдосконалення шкільного середовища. По-перше, важливим є створення атмосфери стабільності та безпеки, що формує у дітей відчуття належності до школи й бажання її відвідувати. Учений наголошує, що поширена практика покарання через відсторонення від навчання або участі в діяльності лише поглиблює проблеми – збільшує кількість пропусків, руйнує навчальну мотивацію й віддаляє дитину від шкільного життя. Натомість педагогам слід, навпаки, активно залучати дітей до шкільної спільноти, робити навчання цікавим і значущим для кожного. По-друге, необхідно враховувати індивідуальні інтереси та потреби дитини, незалежно від того, чи це спорт, танці, навчальні дисципліни чи спілкування. Завдання школи – створити умови для самореалізації кожного учня. По-третє, потрібно цінувати унікальність кожної особистості та будувати освітній процес, виходячи з її можливостей, а не нав'язувати єдину модель навчання. Лише після цього можна переходити до вдосконалення освітніх програм і підвищення їх складності, роблячи школу місцем розвитку, а не примусу [27, с. 104-105].

Варто також приділити увагу матеріально-технічному забезпеченню реабілітаційного процесу з дітьми молодшого шкільного віку та враховувати цей аспект під час оцінювання його ефективності. У кожному навчальному закладі доцільно створити спеціально обладнане приміщення для проведення різних видів терапії, тренінгів та соціально-педагогічних реабілітаційних заходів. У такій кімнаті діти повинні відчувати себе в безпеці, мати можливість щиро спілкуватися з соціальним педагогом і психологом, ділитися своїми переживаннями, довіряти фахівцям і поступово формувати прагнення до позитивних змін.

Реабілітаційна програма розробляється індивідуально для кожної дитини й містить основні складові: мету, завдання, методи, форми, засоби та етапи роботи. Головною метою програми є формування та корекція моральних цінностей особистості, а також сприяння розвитку навичок ефективного спілкування.

Постреабілітаційний захист спрямований на підтримку дитини після виходу з реабілітаційного закладу – у відновленні гармонійних стосунків із сім'єю, ровесниками та шкільним середовищем, що здійснюється шляхом систематичного патронажу та корекції можливих конфліктних ситуацій.

Під час розроблення соціально реабілітаційної програми роботи з дітьми з девіантною поведінкою враховуються такі основні положення:

1. Опора на позитивні якості дитини. Соціальному педагогу неприпустимо категорично засуджувати дитину чи робити негативні прогнози щодо її майбутнього. Важливо створювати для неї ситуації успіху, помічати навіть найменші позитивні зміни у поведінці та спиратися на них у подальшій роботі.

2. Формування життєвих орієнтирів і позитивного ставлення до навчання. Через часті невдачі у школі діти з девіантною поведінкою нерідко втрачають віру у власні сили та не бачать перспектив. Тому завдання соціального педагога — разом із психологом допомогти дитині усвідомити свої здібності, інтереси, відкрити для неї нові можливості розвитку, сприяти формуванню пізнавальної мотивації, прагнення до самореалізації у навчанні та позашкільній діяльності (гуртках, творчих або спортивних секціях).

Окрім участі у навчальній діяльності, важливо залучати дитину з девіантною поведінкою до цікавих і суспільно корисних занять, які мають для неї особисте значення. Замість моралей і повчань соціальному педагогу слід допомогти дитині відчувати себе потрібною та успішною у спільній діяльності. Це завдання є непростим, адже воно передбачає не лише зміну ставлення дитини до певних занять, а й налагодження її стосунків із колективом

однолітків. Практика показує, що у таких дітей зазвичай набагато більше вільного часу, ніж у їхніх ровесників, проте вони часто не вміють використовувати його з користю. Тому важливо наповнити їх дозвілля змістовними формами активності – участю в гуртках, спортивних секціях, творчих або волонтерських заходах, які сприятимуть розвитку моральних якостей і соціальної відповідальності.

3. Глибока довіра та повага у взаєминах із дитиною. Оскільки дезадаптовані діти часто не мають досвіду доброзичливого та спокійного спілкування, будь-який виховний вплив може викликати у них опір і недовіру. Тому терпіння, витримка й послідовність є головними помічниками соціального педагога у роботі з такими дітьми. Під час розроблення реабілітаційної програми необхідно враховувати індивідуальні особливості дитини та її емоційний стан. Це може бути передкризовий період, спричинений сімейними конфліктами, проблемами у спілкуванні з однолітками, відчуженням або ухилянням від відвідування школи [1].

Підсумувавши вище сказане, можна дійти висновку, що реабілітаційна програма має структуру, яка представлена у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Структура програми соціальної реабілітації дитини з девіантною поведінкою

№	Етапи	Методи
1.	Встановлення контакту з дитиною «групи ризику»	Бесіда
2.	Визначення індивідуальних особистісних характеристик дитини, особливостей її фізичного й психологічного розвитку, причин девіантної поведінки та соціальної дезадаптації, а також впливу соціального середовища, що сприяє появі девіантних	Спостереження, експертна оцінка, бесіда

	проявів і ускладнює процес соціальної адаптації	
3.	Створення плану реабілітаційних заходів	Бесіда
4.	Узгодження (за потреби) спільної роботи з навчально-виховними установами, правоохоронними органами та громадськими організаціями	Консультування
5.	Формування та розвиток особистісних якостей, що знижують ризик девіантної поведінки й соціальної дезадаптації	Консультування, психотерапія, психологічний тренінг
6.	Корекція негативного впливу соціального оточення	Втручання, консультування корекційна бесіда
7.	Організація індивідуального педагогічного підходу до дитини	Консультування, індивідуальні навчальні програми
8.	Формування й створення сприятливих умов для всебічного задоволення потреб дитини, розвитку її творчого потенціалу та можливостей самореалізації у творчості, праці й змістовному дозвіллі	Позашкільна діяльність, спортивні, творчі гуртки, конкурси
9.	Зворотний зв'язок	Консультування, бесіда

Джерело: власна розробка

Діяльність соціального педагога в цьому напрямі спрямована на соціальне оздоровлення внутрішнього світу дитини. Фахівець має володіти навичками швидкої діагностики ситуації, у якій опинилася дитина – у родині, школі чи дитячому колективі, – а також уміти визначати причини виникнення соціальних, особистісних і емоційних порушень.

Для визначення результативності реабілітаційної програми можна виокремити такі основні компоненти соціально-педагогічної роботи:

1. Порівняння результатів діагностики на початковому, проміжному та підсумковому етапах.
2. Аналіз висновків фахівців, залучених до реабілітаційного процесу.
3. Спостереження за поведінкою дитини, зокрема за змінами у кількості та якості її соціальних контактів.
4. Опитування дитини щодо її власних відчуттів і прогресу у подоланні труднощів [27, с.106].

Отже, соціальна реабілітація дітей із девіантною поведінкою здійснюється через різноманітні форми та методи, що охоплюють як індивідуальну, так і групову роботу, а також взаємодію з родиною та соціальним оточенням дитини. До основних форм належать індивідуальні консультації, психотерапевтичні та корекційні заняття, тренінги з розвитку соціальних навичок, арттерапевтичні та ігротерапевтичні сесії, групи взаємодопомоги, інтерактивні заняття та соціально-корисні проекти, участь у гуртках, спортивних секціях і творчих студіях. Значну роль відіграє робота з батьками та родиною через консультування, тренінги та групові конференції, що спрямовані на розвиток ефективної взаємодії з дитиною та підтримку її емоційного благополуччя.

Методи соціальної реабілітації включають бесіди та інтерв'ю для встановлення контакту й виявлення причин девіантної поведінки, психодіагностичні методики для оцінки особистісних та соціальних характеристик дитини, консультування й психологічну підтримку для корекції дезадаптивних рис, психотерапевтичні заняття, ігротерапію та арттерапію для розвитку емоційної саморегуляції, а також навчання соціальним навичкам та формування позитивної поведінки. Додатково застосовуються підходи, орієнтовані на сильні сторони дитини, мотиваційне інтерв'ю, кейс-менеджмент і програми розвитку внутрішніх ресурсів, що дозволяють комплексно впливати на особистісний розвиток та соціальну адаптацію дітей молодшого шкільного віку.

2.2. Діагностика рівнів девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку

Дослідження теоретичних аспектів проблеми девіантної поведінки молодших школярів свідчить про високу актуальність цього питання саме на даному етапі розвитку дитини. Соціальне середовище істотно впливає на формування схильності до девіацій, особливо в умовах початкової школи. Водночас, порівняно з підлітковим віком, кількість проявів девіантної поведінки серед молодших школярів є відносно невеликою, що створює сприятливі умови для своєчасного виявлення ризиків та ефективного їх попередження.

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що у роботі з молодшими школярами доцільно застосовувати всі чотири види діагностики – медичну, психологічну, педагогічну та соціально-педагогічну. Це дає можливість визначити особливості розвитку дитини, рівень тривожності, агресивності, навчальної мотивації, а також виявити можливі відхилення у поведінці.

Такий комплексний підхід допомагає встановити причини появи девіацій, визначити чинники, що їх зумовлюють, і сформулювати критерії для оцінювання ступеня вираженості поведінкових порушень.

Молодший шкільний вік охоплює дітей віком від 6 до 10 років - період активного розвитку навчальної мотивації, становлення вольової сфери та формування особистісних якостей. У цьому віці діти надзвичайно чутливі до оцінок і думок дорослих – педагогів і батьків.

Наукові дослідження свідчать, що учні початкової школи рідко виявляють делінквентну (злочинну) поведінку. Найчастіше у цьому віці спостерігаються окремі прояви девіацій, типові для дитячого середовища: грубість, опір вимогам дорослих, неправдивість, порушення дисципліни та емоційна імпульсивність.

Виходячи з цього, нами було визначено критерії для оцінки стану проблеми девіантної поведінки у молодшому шкільному віці.

До цих критеріїв відносяться:

1. Проблеми з саморегуляцією;
2. Схильність до девіантної поведінки.

Перед початком дослідницького експерименту та діагностики був проведений аналіз наукової та соціальної літератури з питань соціальної реабілітації девіантної поведінки дітей та молоді. Для цього використовувалися методи систематизації та узагальнення матеріалу.

Об'єктом дослідження виступала схильність та прояви девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження полягав у аналізі результатів діагностики схильності та проявів девіантної поведінки учнів молодшого шкільного віку з метою обґрунтування та перевірки ефективності програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Мета дослідження – визначення рівнів девіантної поведінки у молодших школярів та розробленні обґрунтованої програми реабілітації девіантної поведінки.

Дослідження проводилося у кілька етапів:

1. Вибір методик для дослідження;
2. Аналіз рівнів девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку;
3. Розроблення та впровадження програми реабілітації девіантної поведінки в дітей молодшого шкільного віку;
4. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.

У дослідженні взяли участь 50 учнів початкових класів (1-4 класи) Бугаївської ЗОШ I-III ступенів Кременчуцького району Полтавської області, які становили вибірку дослідження (Таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Вибірка дослідження

Категорія учасників	Кількість учасників
Всього учасників дослідження	50
Учні 1-го класу	12
Учні 2-го класу	15
Учні 3-го класу	13
Учні 4-го класу	10

Джерело: власна розробка

Для діагностики девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку використовувалися відомі та успішно затвержені методики (Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Методики для діагностики девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку

№	Назва методики
1.	Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Дарки
2.	Методика діагностики узагальнених смислових установок (метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея (J. Saks, S. Sidney)
3.	Тест руки Вагнера – діагностика агресивності (Едвін Е.Вагнер)

Джерело: власна розробка

Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Дарки застосовувалася з метою виявлення рівня та форм прояву агресивності в дітей молодшого шкільного віку (Додаток А). Вона дозволяє визначити індивідуальні особливості емоційно-вольової сфери, схильність до агресивних реакцій, а також ступінь сформованості соціально прийнятних форм поведінки [28, с. 119].

Опитувальник включав 75 тверджень, що характеризують різні аспекти агресивної поведінки, серед яких – фізична та вербальна агресія,

опосередкована агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та почуття провини. Дітям пропонувалося дати відповіді «так», «можливо, так», «можливо, ні», або «ні» залежно від того, наскільки твердження відповідає їхній поведінці чи внутрішнім відчуттям. Під час обробки результатів відповіді «так» та «можливо, так» об'єднувалися як позитивні, а «ні» та «можливо, ні» – як негативні.

У першому класі дослідження охопило 12 учнів. Серед першокласників спостерігалася помірна вираженість агресивних тенденцій, переважно емоційного характеру. Найвищі показники виявлено за шкалою дратівливості, яка становила 33,3 % (4 дитини), що свідчить про легку збудливість і схильність до швидких емоційних реакцій у ситуаціях фрустрації. Такі діти часто реагують сльозами, криком або образою, проте без вияву відвертої ворожості. Показники непрямой агресії склали 25 % (3 дитини), тобто невдоволення зазвичай виявляється через капризи, ігнорування вимог або демонстративну поведінку.

Вербальна агресія проявилася у 25 % (3 дітей), переважно у формі грубих слів або емоційних зауважень під час гри. Фізична агресія спостерігалася лише у 16,6 % (2 дітей), що свідчить про низький рівень використання сили у взаємодії з однолітками. Підозрілість і образливість проявилися на рівні 25 % (3 дітей), що говорить про деяку невпевненість, потребу в емоційній підтримці та прагнення до захисту від уявних образ. Негативізм становив 16,6 % (2 дітей), тобто більшість дітей охоче приймають вимоги дорослих і рідко виявляють опір.

Показник почуття провини виявлено у 41,6 % (5 дітей), що є позитивним для даного віку, діти здатні усвідомлювати неправильність своїх вчинків і прагнуть їх виправити. У цілому рівень агресивності в учнів 1 класу оцінюється як низький, поведінкові прояви носять епізодичний характер і зумовлені віковою емоційною нестабільністю (Рис 2.1.).

У другому класі у дослідженні взяли участь 15 учнів. У другокласників спостерігається дещо вищий рівень активності у взаємодії з оточенням, що відображається у зростанні деяких форм агресії.

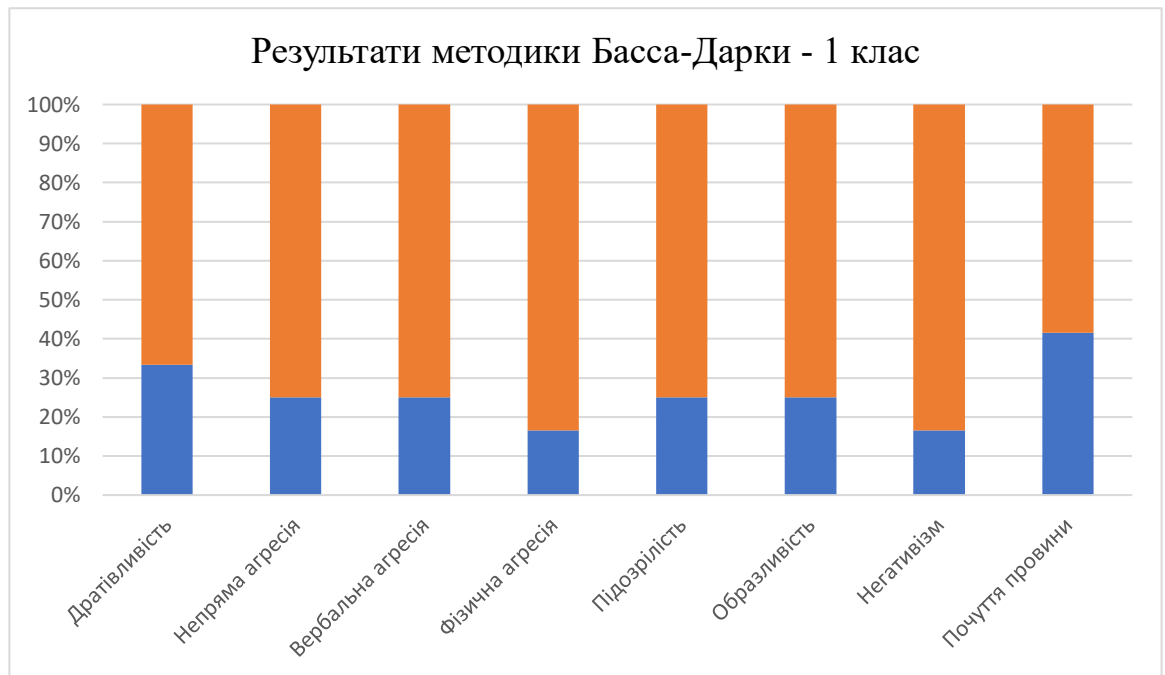

Рис. 2.1. Результати методики Басса-Дарки (1 клас)

Показник дратівливості підвищився до 40 % (6 дітей), а непрямой агресії – до 33,3 % (5 дітей). Це пояснюється формуванням нових соціальних ролей і спробами самоствердитися серед однолітків. Вербальна агресія зросла до 40 % (6 дітей), зокрема спостерігалися часті емоційні реакції на зауваження, образливі висловлювання або суперечки.

Фізична агресія проявилася у 26,7 % (4 дітей), здебільшого у вигляді штовхань, конфліктів під час ігор, хоча після конфлікту діти легко йдуть на примирення. Образливість і підозрілість становлять відповідно 33,3 % (5 дітей) і 26,7 % (4 дітей), що вказує на збереження емоційної чутливості й недостатню стійкість до критики. Негативізм проявився у 26,7 % (4 дітей), тобто майже третина дітей схильна до опору дорослим, особливо якщо вимоги здаються несправедливими.

Почуття провини зберігається на рівні 46,7 % (7 дітей), що відображає наявність морального контролю і розуміння соціальних норм. Загалом діти 2 класу демонструють перехід від ситуативних емоційних реакцій до більш

усвідомлених форм вираження невдоволення, що потребує педагогічного супроводу з метою формування навичок саморегуляції (Рис 2.2.).

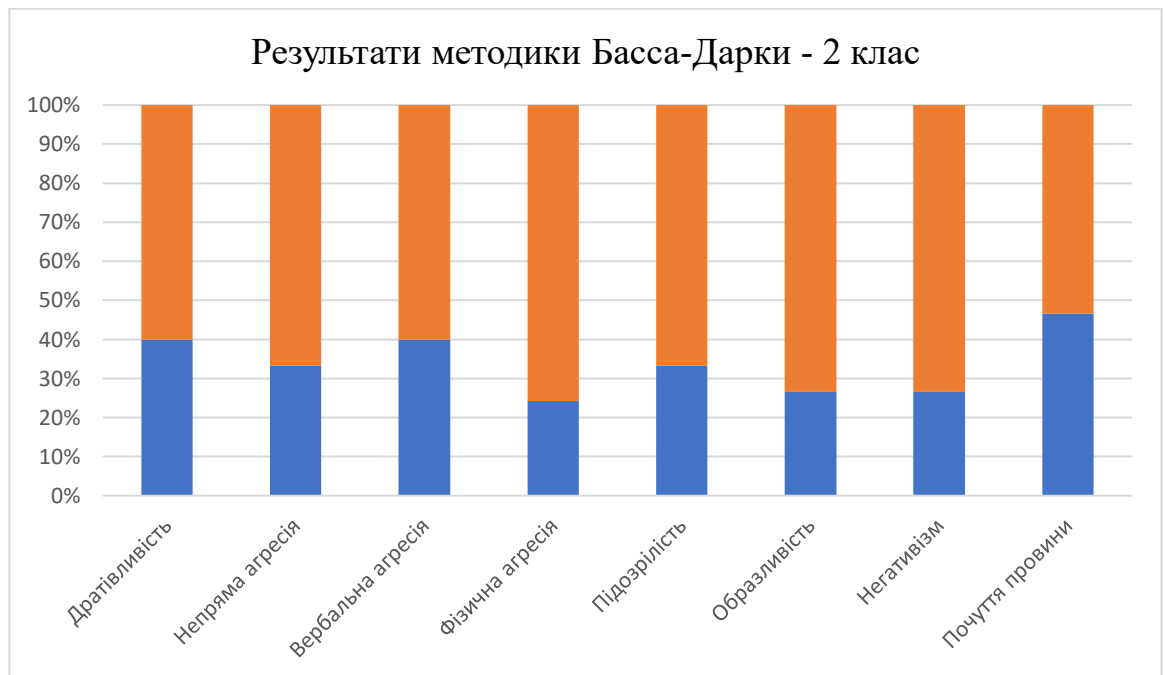

Рис. 2.2. Результати методики Басса-Дарки (2 клас)

У третьому класі, де дослідження проводилось серед 13 учнів. Відзначається тенденція до підвищення проявів агресії у порівнянні з молодшими дітьми. Фізична агресія зростає до 38,5 % (5 дітей), що пояснюється прагненням утвердити власний статус у групі. Часто такі дії супроводжуються демонстративністю, прагненням бути лідером або відстояти свою позицію силовими методами. Вербальна агресія має ще вищий показник – 46,2 % (6 дітей), тобто діти частіше вступають у словесні суперечки, допускають грубість або насмішки на адресу однокласників.

Непряма агресія становить 38,5 % (5 дітей), виражається через плітки, дражнилки чи приховане висловлення незадоволення. Дратівливість фіксується у 46,2 % (6 дітей), що відображає загальне емоційне напруження, зниження самоконтролю в конфліктних ситуаціях. Образливість зростає до 53,9 % (7 дітей), у дітей посилюється потреба в самоповазі, з'являється чутливість до порівняння з іншими.

Підозрілість проявляється у 38,5 % (5 дітей), а негативізм – у 30,8 % (4 дітей), що може бути реакцією на посилення вимогливості дорослих. Водночас

почуття провини знижується до 30,8 % (4 дітей), що вказує на певну знижену моральну саморефлексію. Таким чином, у 3 класі прояви агресії мають більш свідомий, іноді захисний характер, зумовлений формуванням самооцінки та соціального статусу в колективі (Рис. 2.3.).

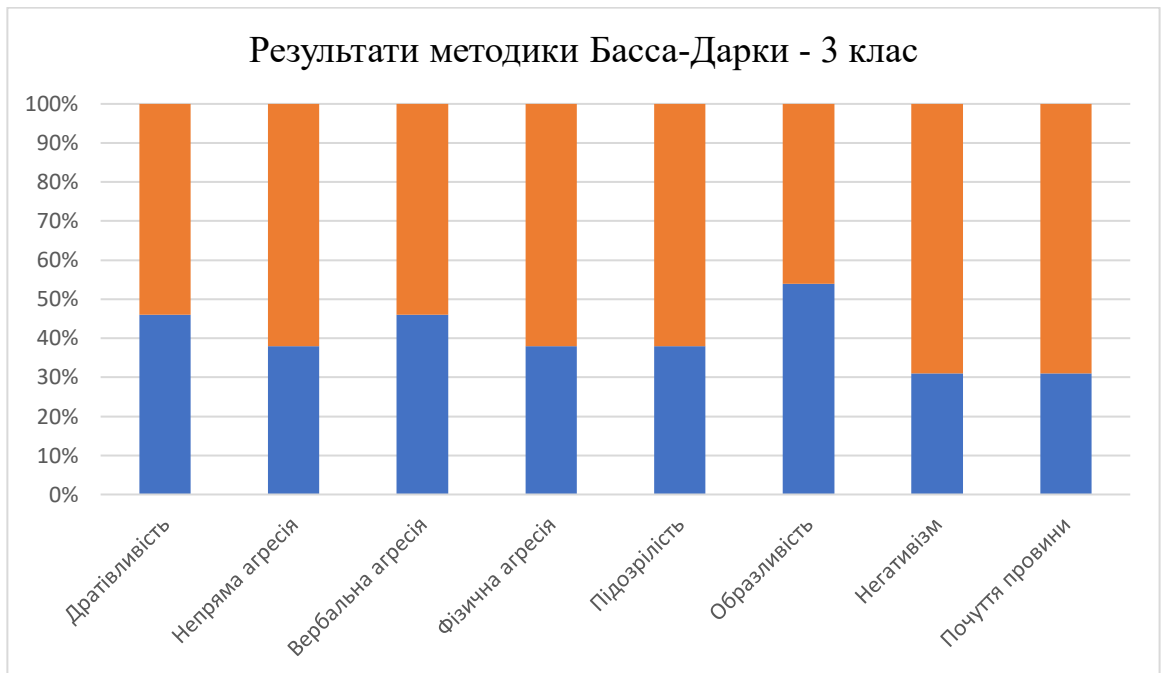

Рис. 2.3. Результати методики Басса-Дарки (3 клас)

У четвертому класі у дослідженні брали участь 10 учнів. Агресивність набуває більш стабільних форм. Показники фізичної агресії сягають 40 % (4 дітей), вербальної агресії – 50 % (5 дітей), а непрямой агресії – 40 % (4 дітей). Це свідчить про наявність відносно стійких поведінкових моделей, у яких агресія використовується як спосіб самоствердження. Дратівливість зберігається на рівні 50 % (5 дітей), що вказує на труднощі з контролем емоцій у складних ситуаціях.

Образливість виявлена у 60 % (6 дітей) – це найвищий показник серед усіх вікових груп, що пов'язано з підвищеним прагненням до самоповаги, а також чутливістю до оцінки дорослих. Підозрілість становить 50 % (5 дітей), що свідчить про певну недовіру до оточення і схильність приписувати іншим негативні наміри. Негативізм спостерігається у 40 % (4 дітей), що проявляється у прагненні відстояти свою думку навіть через опір учителям чи батькам.

Найнижчі результати спостерігаються за шкалою почуття провини – 20 % (2 дітей), що свідчить про зниження рівня самокритичності та рефлексії. Таким чином, у 4 класі агресивність має більш раціоналізований характер: діти розуміють власні емоції, але ще не завжди здатні контролювати їх адекватно (Рис 2.4.).

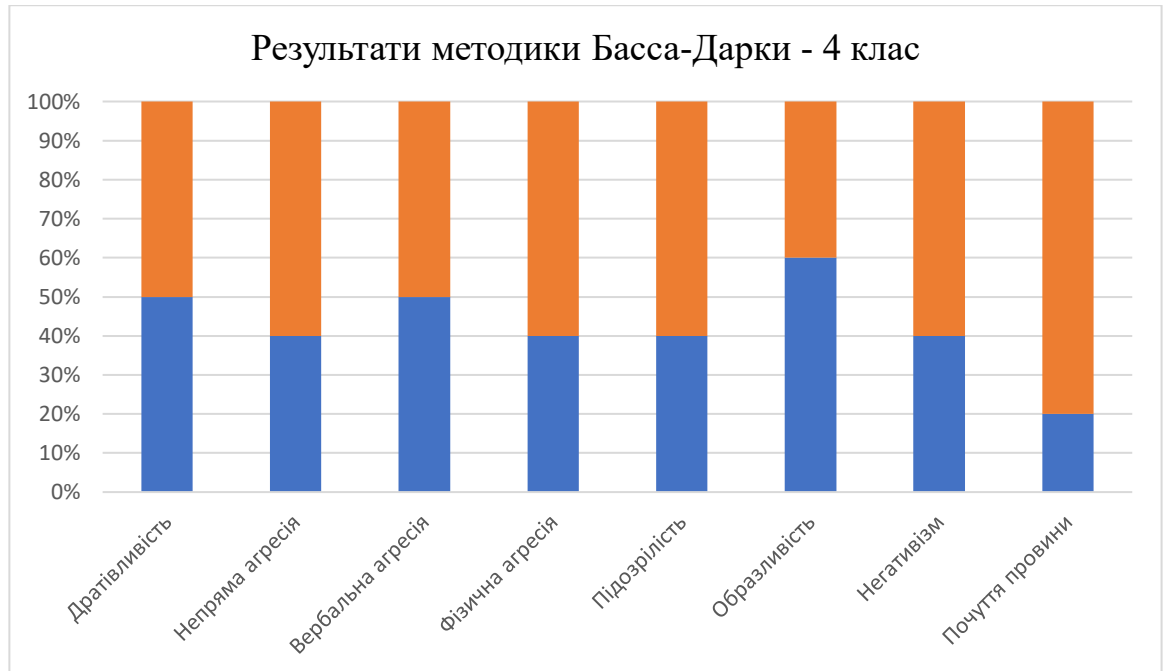

Рис. 2.4. Результати методики Басса-Дарки (4 клас)

Отримані дані свідчать про поступове зростання проявів агресії з переходом від 1 до 4 класу. Якщо у першокласників агресія має переважно емоційно-імпульсивний, неусвідомлений характер, то в старших класах вона набуває цілеспрямованості, іноді стає способом самоствердження та захисту власного «Я». Особливо вираженими є вербальні, непрямі та образливі форми агресії, які вимагають педагогічної корекції через розвиток емпатії, комунікативних умінь і навичок саморегуляції.

Наступною проведеною методикою у нашому дослідженні була «Методика діагностики узагальнених смислових установок (метод незакінчених речень, варіант Сакса–Сіднея)» (Додаток Б), яка спрямована на вивчення особистісних установок, емоційного ставлення до себе, оточення, школи, сім'ї, друзів, праці та основних етичних норм. Використання цієї методики дало можливість визначити рівень сформованості позитивних або

негативних установок у молодших школярів, а також простежити тенденції їх розвитку з 1 по 4 клас (Додаток Б).

Методика полягає у завершенні учнем незакінчених речень, які стосуються різних сфер життя. Відповіді аналізуються за семи смисловими блоками: ставлення до батьків і сім'ї, до друзів, до школи, до праці, до своїх бажань та потреб, етично-правові погляди та ставлення до себе. Оцінювання здійснювалося за трьохрівневою шкалою: позитивні установки (3 бали), нейтральні установки (2 бали) та негативні установки (1 бал) [28, с. 60].

Переважає більшість першокласників продемонструвала позитивне емоційне ставлення до себе та навколишніх. У дітей спостерігався високий рівень довіри до дорослих, щирість, відвертість і задоволення від навчання. Високий рівень позитивних установок виявлено у 75% дітей (9 учнів), середній рівень (нейтральні установки) – у 25% (3 учнів), негативні установки відсутні.

Рис. 2.5. Рівень узагальнених смислових установок (1 клас)

Типові відповіді: «Моя мама – найкраща у світі, бо завжди допомагає мені з уроками»; «Я люблю ходити до школи, бо там мої друзі»; «Якби я був директором, я б зробив школу веселою». Це свідчить про загалом сприятливу соціально-психологічну атмосферу у класі, високий рівень підтримки з боку вчителя та батьків (Рис. 2.5.).

Порівняно з першим класом, показники позитивних установок дещо знизилися, що пов'язано з поступовим розвитком самосвідомості та більш критичним сприйняттям навколишнього середовища. Високий рівень позитивних установок виявлено у 60% школярів (9 дітей), середній рівень – у 33,3% (5 учнів), негативні установки – у 6,7% учнів (1 дитина). Типові відповіді: «Коли мене сварять, я ображаюсь, але потім прошу пробачення»; «Я вважаю, що справжній друг ніколи не зрадить»; «Я люблю свою школу, але не люблю домашні завдання». У другокласників відзначено появу перших ознак суперечливості у висловлюваннях, частіше зустрічалися емоції розчарування, втрати інтересу до певних занять, проте загальний настрій залишався оптимістичним (Рис. 2.6.).

Рис. 2.6. Рівень узагальнених смислових установок (2 клас)

У третьому класі зафіксовано певне зниження рівня позитивних установок і зростання кількості нейтральних та окремих негативних відповідей. Високий рівень позитивних установок спостерігався у 46,2% учнів (6 дітей), середній рівень – у 38,5% (5 дітей), негативні установки – у 15,3% (2 дітей). Типові відповіді: «Коли мене критикують, я хочу, щоб мене залишили у спокої»; «Іноді я не люблю школу, бо там важко»; «Я хочу бути кращим за всіх». Це може бути пов'язано з віковими психологічними особливостями

дітей третього класу – підвищеною емоційністю, схильністю до суперечок, формуванням почуття самостійності, появою перших конфліктів у спілкуванні з ровесниками. Особливо помітне зниження позитиву за блоками, що стосуються школи та самооцінки (Рис. 2.7).

Рис. 2.7. Рівень узагальнених смислових установок (3 клас)

У четвертому класі в більшості дітей зберігається переважно позитивне ставлення до себе, батьків (і друзів, однак частіше проявляються суперечливі судження щодо школи та навчання. Високий рівень позитивних установок показали 50% учнів (5 дітей), середній рівень – 40% (4 дитини), а негативні установки виявлено у 10% дітей (1 учня). Типові відповіді: «Коли я програю, мені стає дуже прикро»; «Мій друг хороший, але іноді ми сваримось»; «Моя мрія – стати вчителем, щоб усі мене слухали». Спостерігається тенденція до більшої самостійності, лідерських прагнень, але одночасно — до емоційної втоми й напруження у взаєминах з дорослими (Рис. 2.8).

Загальні результати дослідження свідчать, що найвищий рівень сформованості позитивних смислових установок властивий учням першого класу, у яких переважає безумовна довіра, щирість та відкрите сприйняття сві-

Рис. 2.8. Рівень узагальнених смислових установок (4 клас)

ту. У третьому та четвертому класах спостерігається поступове зниження позитивних установок на 20–25%, що є закономірним віковим явищем і відображає формування критичності мислення, прагнення до самостійності, іноді – до опору вимогам дорослих (Рис 2.9.).

Найвищі показники отримано у блоках, що відображають ставлення до сім'ї та друзів, що свідчить про важливість міжособистісних контактів і підтримки для молодших школярів. Найнижчі результати спостерігаються у блоках, пов'язаних зі школою та самооцінкою, що вказує на необхідність педагогічної підтримки для формування стійкої навчальної мотивації та позитивного образу “Я”.

Отже, результати методики дозволяють зробити висновок, що учні початкових класів у більшості мають позитивні смислові установки, спрямовані на доброзичливу взаємодію з оточенням, дотримання моральних норм, позитивне ставлення до навчання і себе. Водночас у старших класах початкової ланки виявляється певне зниження емоційної стійкості та посилення внутрішніх суперечностей, що потребує систематичної соціально-

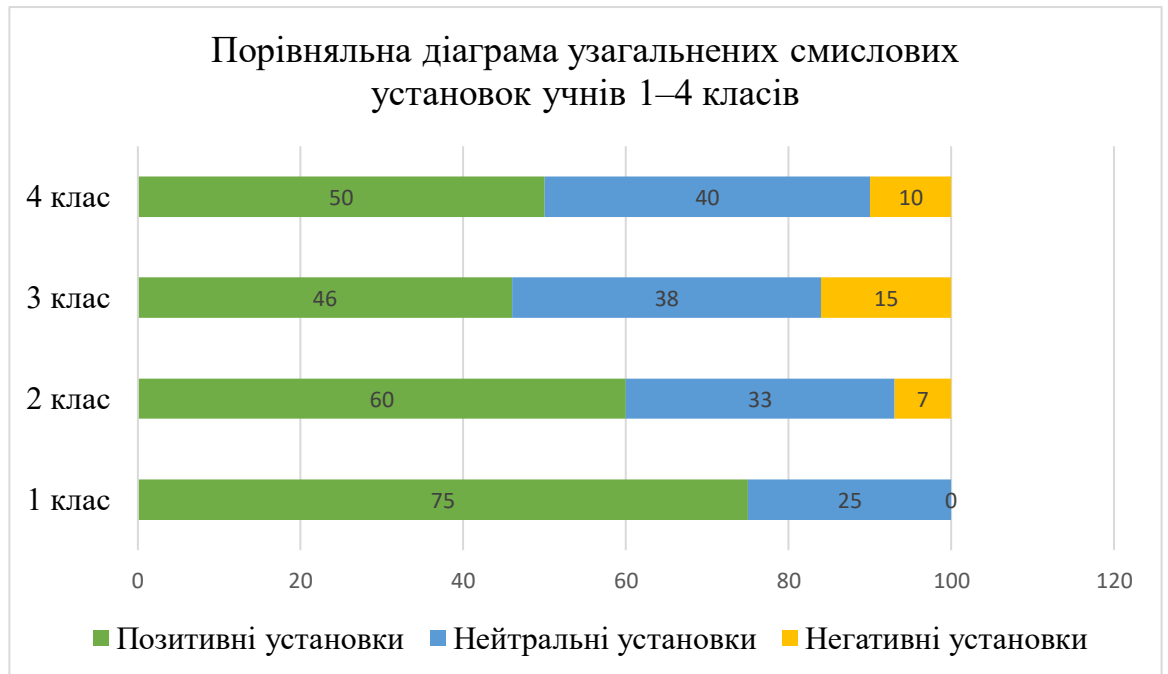

Рис. 2.9. Порівняльна діаграма узагальнених смислових установок учнів 1–4 класів

педагогічної підтримки, спрямованої на формування гармонійної особистості, позитивного самосприйняття та адекватної самооцінки.

Наступною застосовувалася методика «Тест руки Вагнера» (Додаток В) з метою визначення рівня агресивності учнів молодшого шкільного віку. Ця проєктивна методика дозволяє виявити, наскільки діти схильні до агресивних проявів, домінування, підпорядкування, комунікації чи емоційної взаємодії. Методика передбачала аналіз вербальних реакцій дітей на серію зображень рук, що виконують різні дії. Під час проведення тесту учням демонструвались дев'ять картинок із зображенням кисті руки та одне уявне, за яким потрібно було описати, що робить ця рука і до яких дій вона здатна. Відповіді дітей фіксувались дослівно. Це дало змогу оцінити переважні емоційні установки, рівень імпульсивності та соціальної спрямованості поведінки [29].

Обробка результатів здійснювалася відповідно до формули: $A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$.

Перший показник характеризує агресивні тенденції, другий – соціально-адаптивні, які їх стримують. Вищий результат свідчить про більшу

ймовірність агресивної поведінки. Максимальна кількість балів, яку міг отримати досліджуваний, становила 40.

У першому класі (12 дітей) більшість учнів продемонструвала низький рівень агресивності. За результатами підрахунків, 83,3% (10 дітей) мають низькі показники агресивних тенденцій (2–4 бали), що свідчить про переважання позитивних емоційних реакцій, доброзичливість і відкритість до взаємодії. 16,7% (2 дітей) показали середній рівень агресивності (5–7 балів), що виражається переважно в імпульсивних, ситуативних реакціях без наміру завдати шкоди. Типові відповіді дітей цього класу мали лагідний і соціально спрямований зміст: «рука гладить котика», «рука махає мамі», «рука тримає подарунок», «вчитель показує, як писати». Такі результати свідчать про доброзичливий емоційний фон у класі, здатність дітей до співпереживання та взаємодопомоги (Рис. 2.10).

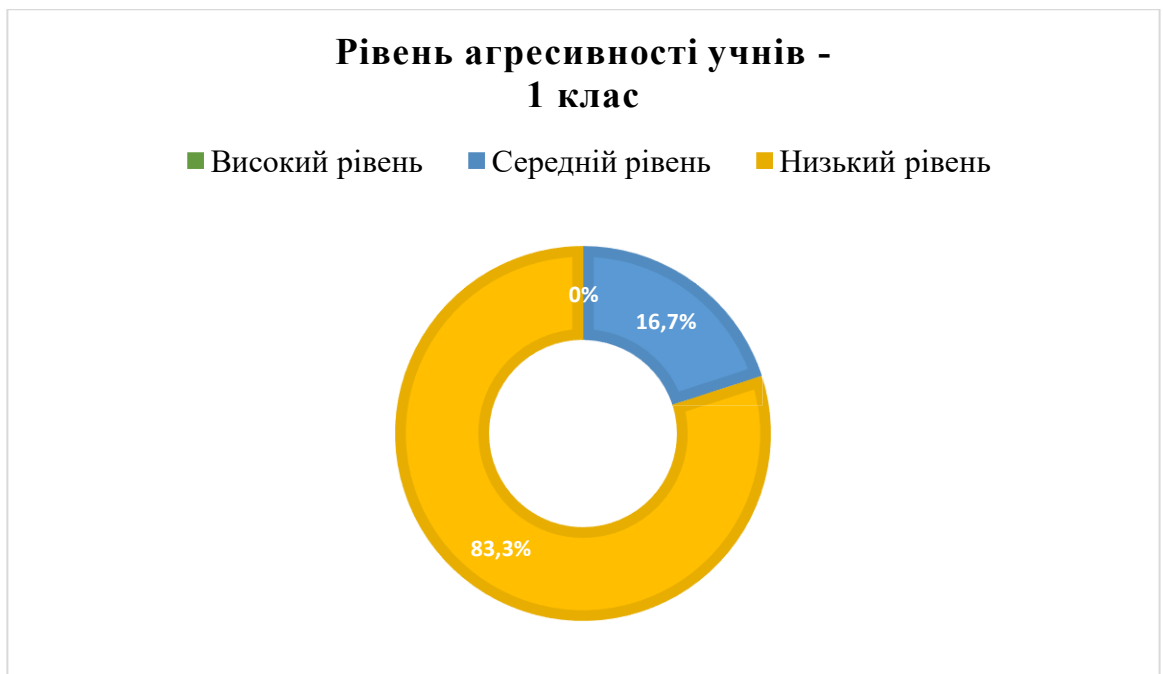

Рис 2.10. Рівень агресивності учнів - 1 клас

У другому класі (15 дітей) результати були дещо різноманітнішими. 53,3% (8 дітей) продемонстрували низький рівень агресивності (3–5 балів), 40% (6 дітей) – середній рівень (6–8 балів), а 6,7% (1 дитина) – високий рівень агресивності (9–11 балів). Це свідчить про зростання імпульсивності та прагнення до самостійності у частини учнів. Типові висловлювання учнів

цього класу: «рука показує, хто порушив правила», «рука зупиняє», «рука хоче захиститися», «рука штовхає, бо хтось заважає». У таких відповідях поєднуються як елементи контролю та суперництва, так і прагнення встановити справедливість (Рис. 2.11.).

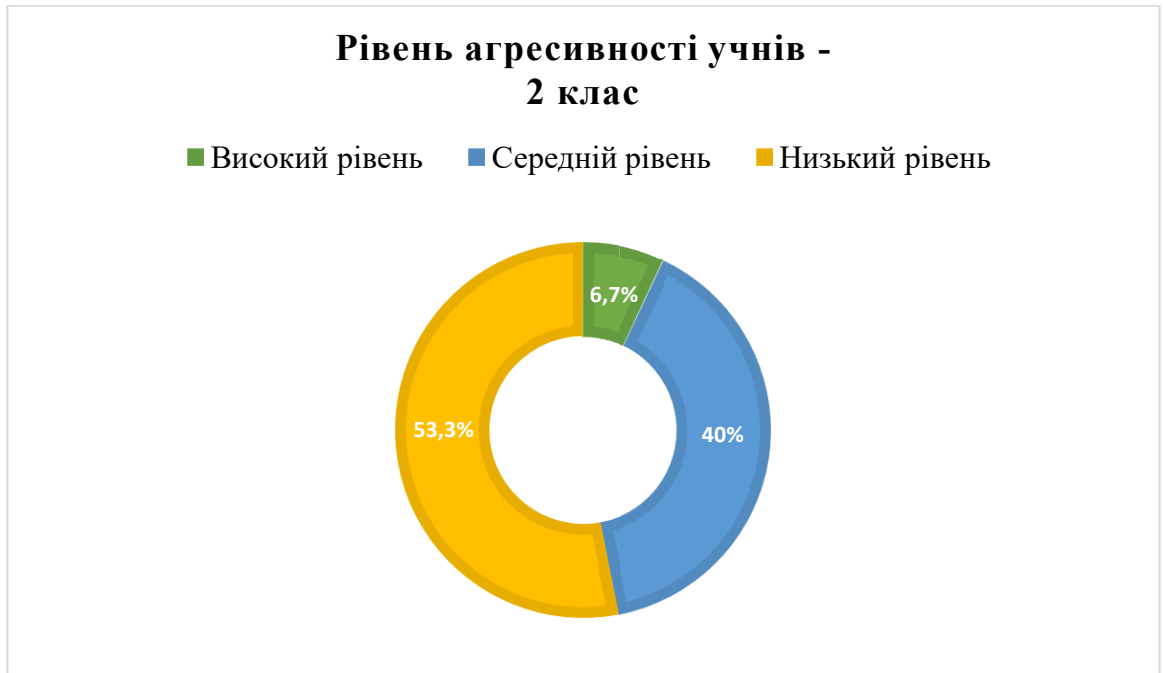

Рис 2.11. Рівень агресивності учнів - 2 клас

У третьому класі (13 дітей) спостерігалось підвищення рівня агресивності. 46,2% (6 дітей) продемонстрували середній рівень агресивних тенденцій (7–9 балів), 38,5% (5 дітей) – високий рівень (10–12 балів), тоді як лише 15,3% (2 дітей) – низький рівень (3–5 балів). Така динаміка може бути пов'язана із віковими змінами – формуванням самооцінки, розвитком почуття власної гідності та зростанням прагнення відстояти свою позицію. У відповідях дітей часто зустрічалися формулювання: «рука штовхає іншого», «рука показує, хто головний», «рука тисне кулак», «рука наказує», «вказує, що робити». Такі висловлювання свідчать про схильність до демонстративності та самоствердження через контроль над ситуацією, що є типовим для дітей цього віку (Рис. 2.12.).

У четвертому класі (10 дітей) результати показали найвищі показники агресивності серед молодших школярів. 50% (5 дітей) продемонстрували високий рівень агресивності (10–13 балів), 40% (4 дітей) – середній рівень (6–

Рис 2.12. Рівень агресивності учнів - 3 клас

-9 балів), і лише 10% (1 дитина) – низький рівень (3–5 балів). Це може свідчити про зростання конфліктності, емоційної напруженості та труднощів у регуляції власних емоцій, що характерно для переходу до підліткового віку. Типові відповіді дітей: «рука відштовхує», «готова вдарити», «рука бере силою», «рука показує, що зла», але водночас деякі діти зазначали: «рука підтримує друга», «допомагає встати після падіння». Це вказує на поєднання

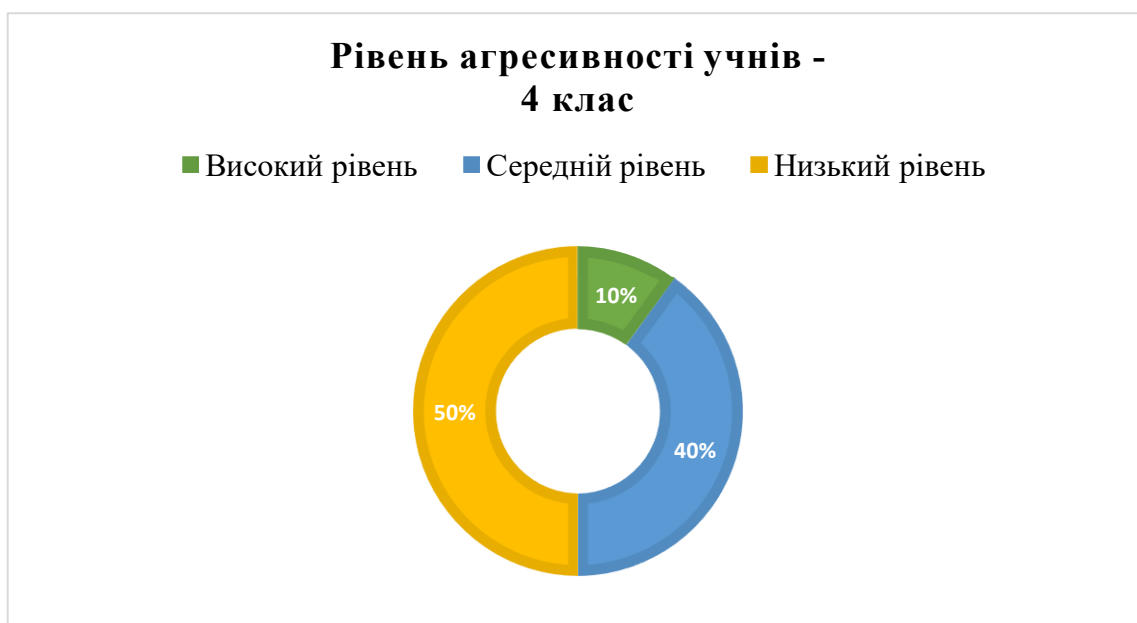

Рис. 2.13. Рівень агресивності учнів - 4 клас

агресивних і просоціальних тенденцій, що потребує цілеспрямованої педагогічної роботи (Рис. 2.13).

Отримані результати свідчать, що рівень агресивності серед учнів молодших класів загалом перебуває в межах вікової норми. Найбільш спокійні та соціально орієнтовані реакції спостерігалися у дітей 1–2 класів, тоді як у 3–4 класах відзначається зростання імпульсивності, домінування та ситуативної ворожості. Це узгоджується з природними закономірностями вікового розвитку, коли формується почуття самостійності, самооцінка та прагнення до лідерства. Таким чином, результати методики «Тест руки Вагнера» (Додаток В) підтверджують необхідність цілеспрямованої соціально-педагогічної роботи з формування у молодших школярів навичок емоційної регуляції, розвитку емпатії та конструктивних способів вираження почуттів.

На підставі проведених діагностичних досліджень можна зробити висновок, що серед учнів молодших класів Бугаївської ЗОШ I–III ступенів спостерігаються вікові відмінності у рівні агресивності та схильності до девіантної поведінки. У першому та другому класах більшість дітей демонструє низький або середній рівень агресивності, переважно проявляючи емоційно-позитивні та комунікативно орієнтовані реакції, тоді як у третьому та четвертому класах ці показники різняться, виражений дещо більший рівень схильності до девіантної поведінки. Отримані результати підтверджують необхідність соціально-педагогічної роботи з формування навичок емоційної регуляції, розвитку емпатії та конструктивних способів вираження почуттів, що стало підґрунтям для розробки корекційно-розвивальної програми реабілітації девіантної поведінки учнів молодшого шкільного віку.

Після проведення діагностичних заходів усіх учасників емпіричного дослідження було сформовано експериментальну та контрольну групи. Відбір учнів у групи здійснювався на основі результатів первинного діагностування, зокрема з урахуванням їхньої схильності до девіантної поведінки та рівня агресивності.

До експериментальної групи були включені учні 3–4 класів, які за результатами первинного обстеження мали середній рівень схильності до девіантної поведінки. Контрольна група складалася з учнів 1–2 класів, у яких за результатами діагностики виявлено низький рівень схильності до девіантної поведінки. На відміну від експериментальної групи, контрольні учасники не брали участі в реалізації корекційно-розвивальної програми, виконуючи роль «еталону», завдяки якому можна було оцінити ефективність впровадженої програми профілактики девіантної поведінки учнів молодшого шкільного віку у позанавчальній діяльності.

Таким чином, на етапі констатувального експерименту було проведено аналіз та охарактеризовано рівень схильності до девіантної поведінки серед учнів 1–4 класів Бугаївської загальноосвітньої школи I–III ступенів Кременчуцького району Полтавської області.

Висновок до другого розділу

З'ясовано, що ефективна соціальна реабілітація передбачає комплексну взаємодію з родиною, школою та громадою, використання психотерапевтичних, ігротерапевтичних та арттерапевтичних методів, а також впровадження підходів, орієнтованих на сильні сторони дитини, що дозволяє трансформувати її негативний досвід у можливості для особистісного зростання.

Результативність такої діяльності оцінюється через порівняння діагностичних даних на різних етапах роботи, спостереження за змінами в соціальній поведінці дітей та аналіз їхніх власних оцінок і відчуттів. Створення безпечного, підтримуючого середовища, індивідуалізовані реабілітаційні програми та активна участь фахівців різного профілю забезпечують комплексну допомогу і сприяють успішній соціалізації дітей із девіантною поведінкою.

З'ясовано, що для успішної соціальної реабілітації девіантної поведінки у дітей молодшого шкільного віку важливо звернути увагу на організацію відповідної роботи з адміністрацією, класними керівниками, учителями-предметниками та психологічною службою школи, використання навчально-виховного процесу з реабілітаційною метою, вдосконалення підходів до роботи з сім'ями та іншими особами, що оточують дітей, а також організацію самовиховання дітей.

Було зібрано та проаналізовано результати діагностики, здійсненої за допомогою методики щодо предмету дослідження, а саме рівня девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку для обґрунтування та перевірки ефективності програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою. У дослідженні брали участь учні початкової школи, які навчаються в 1-4 класах Бугаївської ЗОШ I-III ступенів Кременчуцького району Полтавської області, які становлять собою вибірку дослідження. З метою отримання неупереджених та достовірних даних опитування проводилось анонімно.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Обґрунтування та перевірка ефективності програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою

Актуальність проблеми девіантної поведінки дітей молодшого шкільного віку сьогодні важко переоцінити. Сучасне соціальне середовище, розширення кола комунікацій та постійне зростання інформаційного потоку створюють перед дітьми нові виклики, які вони часто не в змозі адекватно опрацювати та регулювати. У ранньому шкільному віці формуються базові навички спілкування, самоконтролю та соціальної адаптації, і саме на цьому етапі виявляються схильності до девіантної поведінки, такі як агресивність, небажання дотримуватися правил колективу, імпульсивність, невміння конструктивно вирішувати конфлікти. Вчасне втручання та соціальна підтримка у молодшому шкільному віці дозволяє запобігти формуванню стійких деструктивних моделей поведінки, сприяє розвитку емоційної та соціальної компетентності дітей, а також забезпечує більш гармонійний розвиток особистості.

На початковому етапі дослідження, присвяченому вивченню рівня девіантної поведінки учнів молодшого шкільного віку, було виявлено ключові проблеми та тенденції для розвитку в цій області. Це послужило основою для створення власної програми, спрямованої на соціальну реабілітацію учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою. Актуальність та практична значущість цієї програми вимагали впровадження ефективних підходів, принципів, форм та методів роботи.

Формувальний етап експерименту має визначальне значення для вивчення рівня девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку. Він реалізується через спеціально організовані заняття в межах програми

соціальної реабілітації. Під час цих занять застосовуються різноманітні методи та вправи, які спрямовані на корекцію девіантних схильностей, зменшення негативних емоцій та стереотипів поведінки, покращення взаємодії з оточуючими, а також на підтримку адаптації в соціальному середовищі. Програма сприяє особистісному розвитку дитини, збагаченню її емоційного, інтелектуального та комунікативного потенціалу. Всі зміни у поведінці респондентів уважно спостерігаються та фіксуються, навіть найменші, що дозволяє відстежувати динаміку ефективності програми.

Для проведення зазначеного етапу експерименту нами було розроблено програму соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою (Додаток Г). Мета програми: сприяння соціальній адаптації та позитивному особистісному розвитку дітей з девіантною поведінкою шляхом формування конструктивних моделей поведінки, розвитку соціальних та комунікативних навичок, емоційної стабільності та самоповаги, формування соціально прийнятних моделей поведінки, підвищення рівня самопізнання та усвідомлення власної ролі в соціумі.

Завдання програми:

- Створення соціальної довіри та безпечного середовища для взаємодії;
- Формування самооцінки та почуття власної значущості в соціумі;
- Розвиток комунікативних умінь та здатності до конструктивного вирішення конфліктів;
- Підвищення рівня самостійності та внутрішньої активності у дітей;
- Формування гнучкої, ситуативно адекватної поведінки;
- Сприяння процесу самоідентифікації та усвідомлення власних цінностей.

Предмет: соціальна, комунікативна, емоційна та інтелектуальна сфера життя учнів молодшого шкільного віку.

Об'єкт: учні молодшого шкільного віку.

Форми та методи роботи: інформаційні повідомлення, рольові ігри, комунікативні та творчі вправи, імітаційні та демонстраційні вправи, інтерактивні заняття з елементами групової діяльності.

Структура: програма складається з 4 етапів реабілітації:

I етап - орієнтаційний (сприяння самоосмисленню, розумінню себе та навколишнього світу; формування довіри до оточення) - заняття 1-2;

II етап - формувальний (формування конструктивних моделей поведінки, розвиток соціальних навичок та емоційної регуляції; покращення взаємодії з оточуючими, формування здорової соціальної свідомості, що спирається на норми суспільства та основи екологічної, усвідомленої поведінки) - заняття 3-4;

III етап - закріплюючий (закріплення набутого досвіду у соціальних та навчальних ситуаціях; розвиток гнучкої поведінки та здатності до самостійного прийняття рішень; формування стійких позитивних установок) - заняття 5-6;

IV етап – оціночно-аналітичний (підведення підсумків проведеної роботи, фіксація позитивних змін у поведінці, емоційній та соціальній сфері учнів) - заняття 7-8.

На основі тематичного плану було розроблено серію занять на різні теми. Ці заняття оснащені необхідним обладнанням і мають різну тривалість, що дозволяє гнучко підходити до створення комфортного середовища та максимально враховувати індивідуальні особливості й потреби учасників. Важливо зазначити, що тематичний план програми слугує чітким орієнтиром для розробки занять. Він визначає теми, зміст, методи, форми роботи, обладнання та тривалість кожного заняття, забезпечуючи послідовність та логічність навчального процесу.

Метою першого етапу розробленої програми є сприяння самоосмисленню, розумінню себе та навколишнього світу; формування довіри до оточення (Таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

**Тематичний план першого етапу програми соціальної реабілітації дітей
молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою**

№	Тема заняття	Методи та форми роботи	Обладнання	Тривалість
1.	Тренінг «Я серед інших»	Вправа «Я і моя тінь»	Аркуші паперу, кольорові олівці або фломастери	20 хв.
		Арт-терапія «Я-супергерой» (Калька Н., Ковальчук З.)	Аркуш паперу А2, кольорові олівці, фломастери або маркери, фарби, кисточки	40 хв.
		Вправа «Компліменти навпаки»	Картки для запису компліментів	15 хв.
2.	Тренінг «Я і мої друзі»	Вправа «Павутинка дружби»	Клубок ниток або м'яка мотузка	30 хв.
		Бесіда «Скажи мені, хто твій друг, - і я скажу, хто ти»	—	30 хв.
		Вправа «Долоньки дружби»	Кольорові аркуші, олівці або фломастери, ножиці, клей, ватман.	15 хв.

Джерело: власна розробка

Перше тренінгове заняття «Я серед інших» містило три вправи, які були розроблені з метою розвитку довіри між учнями, усвідомлення власних почуттів та формування впевненості у собі.

Перша вправа — «Я і моя тінь» — тривала близько 20 хвилин і була спрямована на розвиток навичок самоаналізу, усвідомлення своїх сильних і слабких сторін. Під час виконання завдання діти розмірковували над тим, які риси допомагають їм досягати успіхів, а які заважають. Було помітно, що учням цікаво досліджувати себе, проте деяким спочатку було складно відкрито говорити про власні недоліки. Завдяки вправі діти навчалися приймати себе такими, якими вони є, і розуміти, що кожна риса може бути важливою в різних життєвих ситуаціях.

Друга вправа — арт-терапія «Я – супергерой» (за методикою Кальки Н. та Ковальчук З.) мала на меті пошук особистісних ресурсів, розвиток упевненості у собі та позитивного мислення [30]. Учням було запропоновано створити образ власного «супергероя», наділивши його рисами, які вони цінують у собі або хотіли б розвинути. Ми помітили, що більшість дітей із цікавістю виконували завдання, але деяким учням спочатку було складно визначити свої сильні сторони — вони потребували невеликої підтримки й прикладів, щоб побачити свої позитивні якості. На відміну від попередньої вправи, яка була більш зосереджена на аналізі власних якостей, «Я – супергерой» мала мотивуючий характер і сприяла формуванню віри у власні можливості.

На завершення заняття було проведено вправу «Компліменти навпаки». Її метою було навчити дітей бачити добре в інших, розвивати емпатію та вміння підтримувати одне одного.

Друге тренінгове заняття «Я і мої друзі» було спрямоване на розвиток уміння спілкуватися, співпрацювати та підтримувати інших.

Перша вправа — «Павутинка дружби» — особливо сподобалася дітям, адже передбачала активну участь кожного. Учні із захопленням передавали

один одному мотузку, утворюючи велику спільну «павутину». Під час цього вони багато рухались, взаємодіяли, сміялися. Такий формат зробив завдання динамічним і цікавим, сприяв розвитку командного духу, взаєморозуміння та створенню дружньої атмосфери в колективі.

Наступною була бесіда «Скажи мені, хто твій друг, – і я скажу, хто ти». У ході бесіди діти обговорювали, що для них означає справжня дружба, яких друзів вони цінують, а яких — намагаються уникати. Учні активно ділилися думками, наводили приклади зі свого життя. Ця вправа сприяла формуванню розуміння важливості позитивного оточення та допомогла учням замислитися над тим, який внесок вони самі роблять у дружні стосунки.

Завершальною була вправа «Долоньки дружби», яка тривала близько 15 хвилин. Мала на меті навчити дітей висловлювати вдячність, підтримку та позитивне ставлення до інших.

Порівнюючи два заняття, можна зазначити, що перше було більше орієнтоване на пізнання себе, розвиток самосвідомості та впевненості у власних силах, тоді як друге — на формування навичок спілкування, підтримки та взаємоповаги. Обидва тренінги логічно доповнювали одне одного: спочатку діти навчилися розуміти і приймати себе, а потім — будувати гармонійні стосунки з іншими.

Мета другого етапу програми - формування конструктивних моделей поведінки, розвиток соціальних навичок та емоційної регуляції; покращення взаємодії з оточуючими, формування здорової соціальної свідомості, що спирається на норми суспільства та основи екологічної, усвідомленої поведінки (Таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Тематичний план другого етапу програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою

№	Тема заняття	Методи та форми роботи	Обладнання	Тривалість
---	--------------	------------------------	------------	------------

3.	Тренінг «Мої емоції»	Вправа «Емоційний термометр»	Картки або зображення термометра з поділками від 1 до 5, смайлики з емоціями.	25 хв.
		Вправа «Кольори настрою»	Аркуші паперу, фарби або кольорові олівці, музика.	20 хв.
		Підсумкове коло «Моє серце сьогодні»	Наліпки, ватман	10 хв.
4.	Тренінг «Керую своїм гнівом»	Гра «Вгадай емоцію»	Картки з намальованими емоціями	10 хв.
		Вправа «Виплесни емоції»	Коробка, м'ячі іграшки, м'яч.	15 хв
		Вправа «Як приборкати злість»	М'який м'яч або подушка, картки із зображеннями «злих ситуацій».	15 хв.

Джерело: власна розробка

Другий етап складався з двох тренінгових занять, у кожному з яких були використані різноманітні методики роботи з дітьми, спрямовані на розвиток емоційної грамотності, саморегуляції та формування навичок безпечного вираження емоцій.

Перше заняття — тренінг «Мої емоції» — мало на меті навчити дітей розпізнавати, називати та виражати свої емоції у прийнятний, екологічно

правильний спосіб. Також воно сприяло розвитку саморегуляції та вмінню ділитися почуттями з іншими.

Першою була проведена вправа «Емоційний термометр», тривалістю близько 15 хвилин. Вона допомагала дітям усвідомити силу, інтенсивність та різноманіття емоцій, які вони відчують протягом дня. Учні визначали свій поточний емоційний стан, використовуючи шкалу «термометра» — від спокою до сильного хвилювання. В процесі виконання вправи діти навчилися розуміти, що всі емоції є природними, але важливо вміти визначати їх рівень та причину виникнення. Ми помітили, що деяким учням спочатку було складно точно визначити свій емоційний стан і підібрати відповідну назву для почуттів. Частина дітей плутала близькі за змістом емоції, наприклад, сум і втому, радість і збудження. Проте поступово, завдяки підтримці групи та прикладам з життя, діти стали краще розпізнавати й називати власні емоції. Ця вправа мала діагностичний і навчальний характер, допомагала закласти основу для подальшої роботи з емоційною регуляцією.

Другою була вправа «Кольори настрою», тривалістю 20 хвилин. Вона мала на меті розвинути навички емоційного самовираження та допомогти дітям краще усвідомлювати власні почуття. Порівняно з попередньою вправою, яка була більш аналітичною, ця мала творчий характер, розвивала уяву та емоційну відкритість.

Завершальним етапом стало підсумкове коло «Моє серце сьогодні», яке тривало близько 10 хвилин. Метою було закріплення знань, отриманих під час заняття, і формування відчуття внутрішнього спокою.

Друге заняття — тренінг «Керую своїм гнівом» — було спрямоване на розвиток уміння розпізнавати й контролювати прояви агресії, навчити дітей безпечних способів вираження гніву, а також розуміння почуттів інших людей.

Першою було проведено гру «Вгадай емоцію», яка тривала 10 хвилин. Діти за допомогою міміки, жестів або коротких сценок демонстрували різні

емоції, а решта групи намагалася їх відгадати. Гра сприяла розвитку емоційної чутливості та емпатії. Учні вчилися розуміти, як емоції проявляються у поведінці людини, та усвідомлювати вплив почуттів на взаємини з іншими. Порівняно з попереднім тренінгом, ця вправа мала більш інтерактивний характер і допомагала легше засвоїти тему через ігрову форму.

Другою була вправа «Виплесни емоції», тривалістю 15 хвилин. Вона була спрямована на те, щоб навчити дітей безпечним способам вираження гніву. Учням подобалося стискати папір, бити подушку чи дути в «трубу гніву», адже це давало можливість фізично проявити свої емоції й водночас відчутти полегшення. Ми помітили, що діти виконували завдання з великим інтересом і навіть із посмішками, бо могли відкрито висловити свої почуття без осуду. Такий формат роботи допоміг їм зрозуміти, що гнів можна виражати конструктивно й безпечно.

Завершальною стала вправа «Як приборкати злість», яка тривала близько 15 хвилин і мала на меті навчити дітей прийомів самоконтролю. Було запропоновано обговорення ситуацій, у яких вони відчували гнів, та пошук конструктивних способів реагування — рахування до десяти, глибоке дихання, відхід від конфлікту. Учні активно брали участь у обговоренні, наводили власні приклади, що свідчило про розуміння важливості керування своїми емоціями.

Можемо зазначити, що обидва тренінгові заняття другого етапу були тісно пов'язані між собою. Якщо тренінг «Мої емоції» був спрямований на усвідомлення, розпізнавання та вираження почуттів, то «Керую своїм гнівом» мав більш практичну спрямованість — навчання контролю, саморегуляції та безпечного вираження негативних емоцій. Разом вони сприяли розвитку емоційного інтелекту дітей та формуванню навичок поведінки у складних ситуаціях.

Третій етап програми має на меті закріплення набутого досвіду у соціальних та навчальних ситуаціях; розвиток гнучкої поведінки та здатності

до самостійного прийняття рішень; формування стійких позитивних установок (Таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Тематичний план третього етапу програми соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою

№	Тема заняття	Методи та форми роботи	Обладнання	Тривалість
5.	Тренінг «Я – цінна особистість»	Вправа «Моє портфоліо успіхів»	Аркуші, олівці, маркери.	25 хв.
		Вправа «Моє улюблене чудо-дерево»	Аркуші паперу, олівці, маркери, фарби.	25 хв.
		Вправа «Моє дзеркало»	Дзеркальце	20 хв.
6.	Тренінг «Мій світ — моя відповідальність»	Вправа «Якби я був чарівником...»	Аркуші та олівці	20 хв.
		Вправа «Дерево добрих справ»	Плакат «Дерево» без листочків, наклейки у вигляді листочків, маркери або ручки	25 хв.

Джерело: власна розробка

Включає два заняття, одне з яких це тренінг під назвою «Я – цінна особистість», що підвищує самовпевненість дітей, розвиває усвідомлення власної значущості та позитивного ставлення до себе.

Переглянемо методи та форми роботи, які були запропоновані для використання під час заняття.

Першою була проведена вправа «Моє портфоліо успіхів». Її метою було допомогти дітям усвідомити власні досягнення, сильні сторони та сформувавши віру у свої можливості. У процесі виконання вправи деяким учням було важко відокремити справжні досягнення від звичайних щоденних дій, адже вони не завжди усвідомлювали цінність навіть невеликих кроків — допомоги однокласнику, гарної поведінки чи вчасно виконаного завдання.

Другою стала вправа «Моє улюблене чудо-дерево», тривалістю близько 25 хвилин. Це завдання розвивало креативність, уяву та допомагало усвідомити власну індивідуальність. Порівняно з попередньою вправою, яка мала більш аналітичний характер, ця була емоційно-творчою й сприяла формуванню позитивного ставлення до світу та до себе.

Завершальною стала вправа «Моє дзеркало». Її метою було закріпити усвідомлення власної цінності. Це завдання допомогло дітям утвердитися у впевненості, що кожен з них є важливим і має свої сильні сторони.

Друге заняття третього етапу — тренінг «Мій світ — моя відповідальність» — було спрямоване на розвиток відповідального ставлення до власних вчинків, розуміння ролі кожного у суспільстві та виховання бажання робити добрі справи.

Першою була проведена вправа «Якби я був чарівником...», яка тривала близько 20 хвилин. Вона мала на меті розвиток емпатії, уяви та розуміння важливості добрих дій. Ця вправа спонукала до роздумів над тим, що навіть без чарівної палички кожен здатен впливати на світ навколо своїми вчинками.

Наступною стала вправа «Дерево добрих справ». Її метою було формування відповідальності за власні дії та мотивації до здійснення добрих вчинків. Вправа викликала в учнів позитивні емоції та високу пізнавальну активність, оскільки поєднувала елементи творчості, групової взаємодії та морального самовираження. Діти із зацікавленням створювали власні

символічні «листочки добрих справ», що сприяло усвідомленню цінності власних вчинків і формуванню внутрішньої мотивації до соціально схвальної поведінки.

Підсумовуючи, можна зазначити, що обидва заняття третього етапу були спрямовані на розвиток позитивного ставлення до себе та відповідального ставлення до оточуючого світу. Якщо тренінг «Я – цінна особистість» допоміг дітям усвідомити власну унікальність, підвищити самооцінку та віру у свої сили, то «Мій світ — моя відповідальність» сформував розуміння того, що кожен може впливати на події навколо, і важливо діяти з добрими намірами. Таким чином, цей етап став логічним завершенням програми, адже поєднав у собі розвиток внутрішньої впевненості та соціальної свідомості дітей.

Метою заключного четвертого етапу програми є підведення результатів діяльності класу після проходження програми і знаходження позитивних особистісних видозмін (Таблиця 3.4.).

Таблиця 3.4

**Тематичний план четвертого етапу програми соціальної реабілітації
дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою**

№	Тема заняття	Методи та форми роботи	Обладнання	Тривалість
7.	Тренінг «Ми — творці гармонії»	Вправа «Сонце наших змін»	Плакат «Сонце наших змін», кольорові олівці, маркери.	20 хв.
		Вправа «Мозаїка гармонії»	Великий аркуш ватману або плакат, кольорові олівці, фарби, кольоровий папір, клей, ножиці, стікери	20 хв.

		Вправа на рефлексію: «Ключі до себе»	Картки або невеликі аркуші, ручки, олівці	5-7 хв.
8.	Тренінг «Погляд у майбутнє»	Вправа «Мої цілі»	Аркуші паперу, кольорові олівці або фломастери.	20 хв.
		Вправа «Дерево рішень»	Аркуші паперу або ватман, кольорові олівці, маркери.	20 хв.
		Вправа «Лист до себе»	Аркуші паперу, конверти, ручки або олівці, кольорові наклейки (за бажанням для декору)	30 хв.

Джерело: власна розробка

Етап складається з двох занять, одне з яких являється тренінгом «Ми — творці гармонії». Його мета – це закріпити набуті навички та позитивні зміни у поведінці та ставленні до оточення, підвищити відчуття успіху, формувати мотивацію до подальшого розвитку.

Вправа «Сонце наших змін» дозволила учасникам візуалізувати власні зміни, усвідомити, як саме вони зросли емоційно й соціально.

Наступна вправа — «Мозаїка гармонії» — допомогла згуртувати дітей, адже виконувалася у форматі спільної творчої роботи. Під час виконання між окремими учнями виник невеликий конфлікт, пов'язаний із вибором елементів для спільної композиції. Деякі діти наполягали на власному баченні результату, що спричинило суперечку та тимчасове напруження в класі. Однак у процесі обговорення й за допомогою спільного пошуку компромісу учні змогли владнати ситуацію, домовитися та продовжити роботу в злагоді. Цей

епізод став важливим досвідом для дітей у формуванні навичок конструктивного спілкування, вміння слухати інших і знаходити спільне рішення

Завершувальною стала вправа «Ключі до себе», яка сприяла глибшому самоусвідомленню, рефлексії та фіксації особистих змін, допомагаючи дітям відчувати свій шлях з початку програми до цього моменту.

Наступне заняття — тренінг «Погляд у майбутнє» — було спрямоване на закріплення досягнутих результатів та формування бачення подальшого особистісного розвитку.

Вправа «Мої цілі» навчала дітей визначати власні короткострокові та довгострокові завдання, розвивала навички планування і сприяла підвищенню внутрішньої мотивації.

Під час вправи «Дерево рішень» учні вчилися аналізувати свої дії, оцінювати наслідки та обирати конструктивні шляхи поведінки, що допомагало розвивати відповідальність і самоконтроль.

Завершальною стала вправа «Лист до себе», у ході якої діти писали послання самим собі в майбутнє — про свої успіхи, мрії й цілі. Ця вправа сприяла формуванню навичок саморефлексії, усвідомлення власного потенціалу та віри у власні сили.

Отже, четвертий етап програми став логічним завершенням усієї роботи, поєднавши у собі як підбиття підсумків, так і створення основи для подальшого розвитку дітей. Якщо тренінг «Ми — творці гармонії» допоміг учням відчувати власні зміни та досягнення, то «Погляд у майбутнє» дав змогу спрямувати цей досвід уперед — до нових цілей і впевненого руху до самореалізації.

Програма спрямована на проведення реабілітаційних заходів серед всіх учнів початкової школи з метою запобігання виникненню негативних відхилень у їх поведінці, перетворенню окремих випадків девіантної поведінки на стійкі форми та уникненню переходу до протиправної поведінки.

Окрім групової роботи важливою частиною та складовою реабілітаційної роботи є соціальна діяльність з метою мінімізування девіантної поведінки серед молодших школярів, яка включає традиційні форми роботи:

1. Складання соціального паспорту початкової школи на основі паспортів класів, де вказується кількість дітей з девіантною поведінкою, які перебувають на обліку в педагогічній допомозі. Цей паспорт допомагає визначити кількість дітей з негативною поведінкою.

2. Складання списку учнів початкової школи на основі соціального паспорту.

3. Складання характеристик на дітей "групи ризику" (індивідуальні картки).

4. План роботи з важкими учнями, включаючи контроль відвідуваності, академічну успішність, участь у гуртках та секціях, проведення профілактичних бесід, направлення на консультацію до психолога, діагностику та вирішення конфліктних ситуацій.

5. Робота з батьками дітей: консультації, розробка рекомендацій щодо виховання дітей.

6. Ведення списку неблагополучних сімей.

7. Ведення списку дітей з девіантною поведінкою.

8. Схема роботи з порушниками дисципліни.

9. Схема проведення опитування дитини.

Цей напрямок реабілітаційної діяльності охоплює всіх молодших школярів і дозволяє оцінювати їхню поведінку та взаємодію з однолітками, вчителями і батьками. Він спрямований на виявлення дітей, які починають проявляти агресію, прогулюють уроки, відстають у навчанні, не виконують домашні завдання, б'ються та конфліктують. Контроль і робота з такими дітьми сприяють запобіганню переходу від малих проступків до хуліганства та злочинності.

Отже, формувальний етап експерименту було зорієнтовано на здійснення експериментальної перевірки розробленої нами програми соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою та реалізації розроблених занять, які були зазначені в тематичному плані, з метою отримання результату дослідження – зменшення рівня девіантної поведінки учнів молодшого шкільного.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів

На контрольному етапі дослідження були узагальнені, порівняні та проаналізовані результати вторинної діагностики. Порівняльний аналіз даних контрольної та експериментальної груп свідчить про те, що розроблена нами програма є дійсно ефективною.

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що за допомогою розробленої нами програми, заданнями якої були: формування самооцінки та почуття власної значущості в соціумі; розвиток комунікативних умінь та здатності до конструктивного вирішення конфліктів; підвищення рівня самостійності та внутрішньої активності у дітей; формування гнучкої, ситуативно екологічної поведінки; сприяння процесу самоідентифікації та усвідомлення власних цінностей відсотковий результат мав покращення в експериментальній групі.

Перейдемо до результатів вторинної діагностики. Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Дарки дала змогу оцінити рівні агресивності учнів 3–4 класів. У третьокласників особливої уваги заслуговує один з критеріїв спостереження, а саме: вербальна агресія та дратівливість знизилася з 46,2% (6 дітей) до 38,5% (5 дітей). Результати повторної діагностики та динаміку змін результатів за даним показником можемо побачити на Рис. 3.1. За математичними підрахунками визначаємо, що показник покращився на 8%.

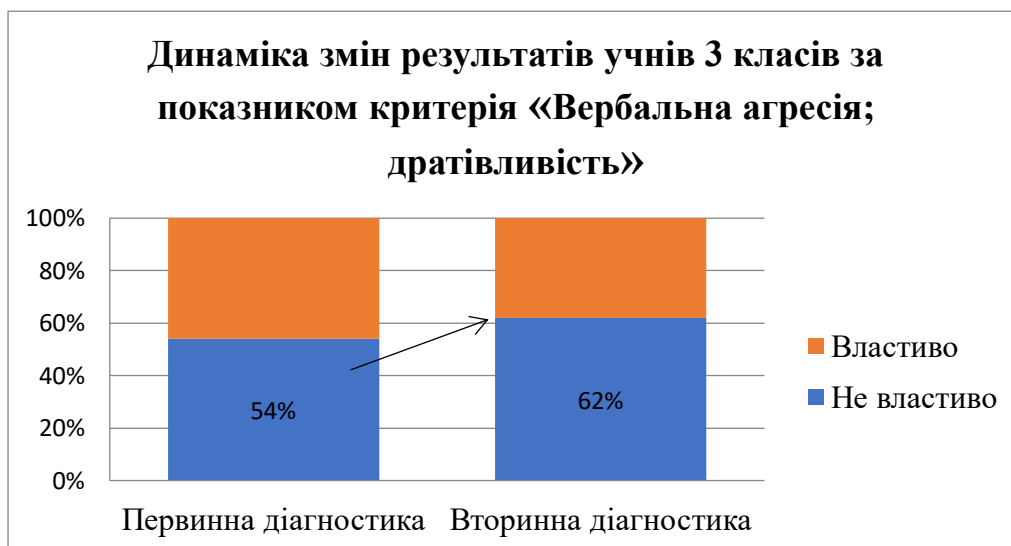

Рис. 3.1. Динаміка змін результатів учнів 3 класів за показником критерія «Вербальна агресія; дратівливість»

У четвертокласників програма забезпечила помітне зниження фізичної агресії з 40% (4 дітей) до 20% (2 дитини), непрямой — з 40% (4 дітей) до 20% (2 дитини) (Рис. 3.2.). Тож, порівнюючи результати первинної та вторинної діагностики, визначаємо за математичними підрахунками, що показник покращився на 20%. Таким чином, результати методики свідчать про поступове зниження агресивних проявів у старших класах після цілеспрямованого впливу реабілітаційної програми.

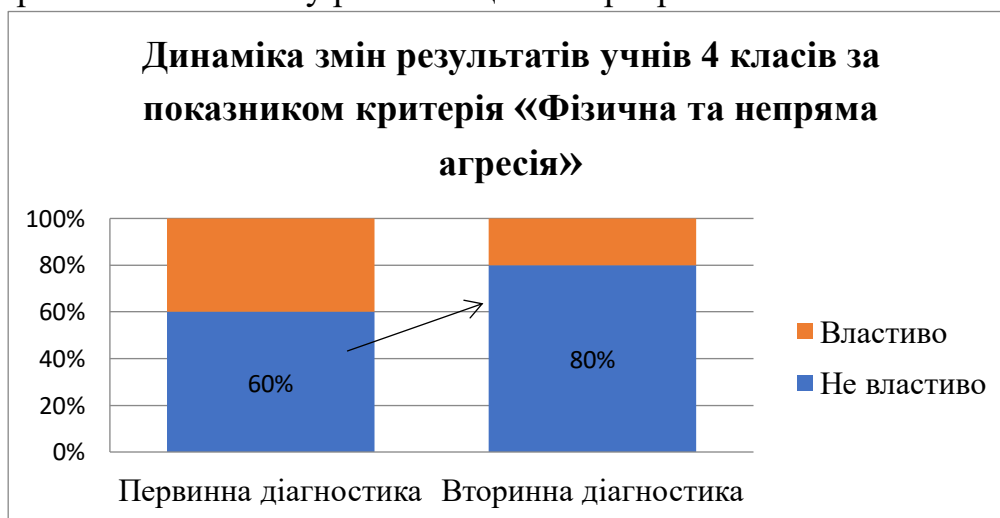

Рис. 3.2. Динаміка змін результатів учнів 4 класів за показником критерія «Фізична та непрямая агресія»

Методика незакінчених речень (варіант Сакса–Сіднея) дозволила оцінити смислові установки учнів щодо себе, оточення та навчання. У

третьому класі позитивні установки зросли з 46,2% (6 учнів) до 53,9% (7 учнів), нейтральні знизилися з 46,2% (6 учнів) до 38,5% (5 учнів), негативні — залишились 7,7% (1 учень). У четвертому класі позитивні установки підвищилися з 50% (5 учнів) до 60% (6 учнів), нейтральні установки залишились 40% (4 учня), негативні — не виявлені (Рис.3.3.). Це свідчить про позитивну динаміку у формуванні моральних, етичних та соціально-емоційних орієнтирів, спрямованих на доброзичливу взаємодію та відповідальність.

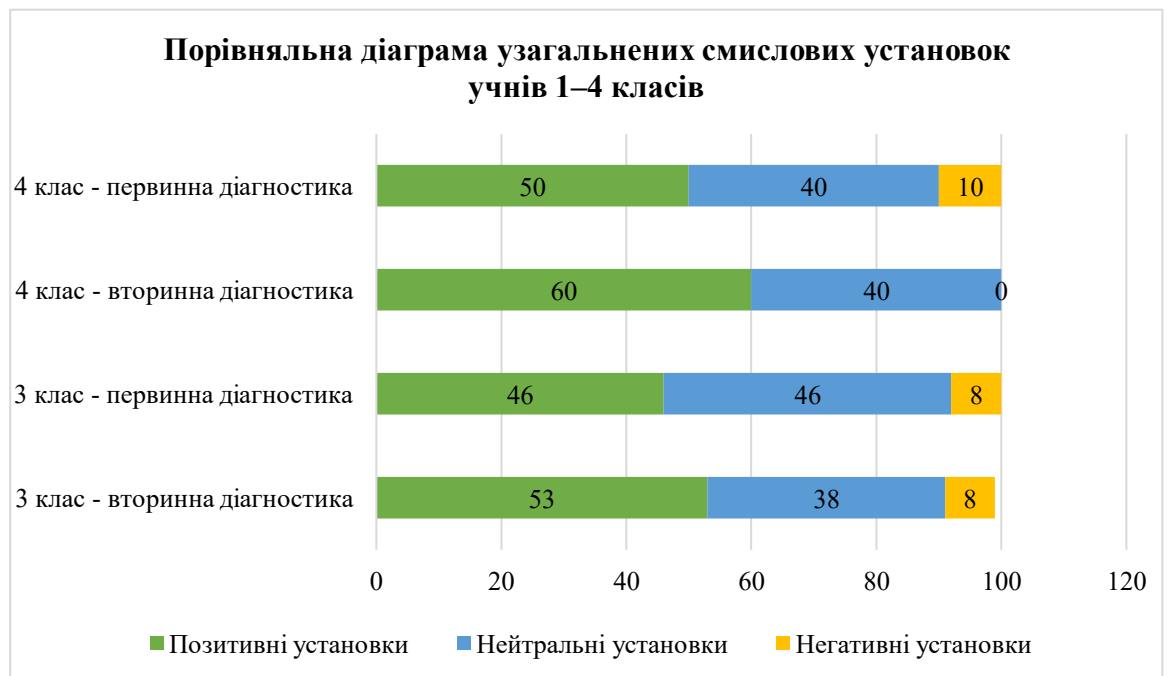

Рис. 3.3. Порівняльна діаграма узагальнених смислових установок учнів 3-4 класів

«Тест руки Вагнера» показав, що після впровадження програми зникла частка учнів із високим рівнем агресивності. А з середнім у третьому класі зменшилась — з 38,5% (5 дітей) до 23,1% (3 дитини), у четвертому — з 40% (4 дітей) до 30% (3 дитини) (Рис. 3.4.). Результати демонструють позитивний ефект програми на розвиток просоціальної поведінки, регуляції емоцій та зменшення проявів імпульсивної агресії.

Рис 3.4. Результати вторинної діагностики рівня агресивності учнів 3-4 класів («Тест руки Вагнера»)

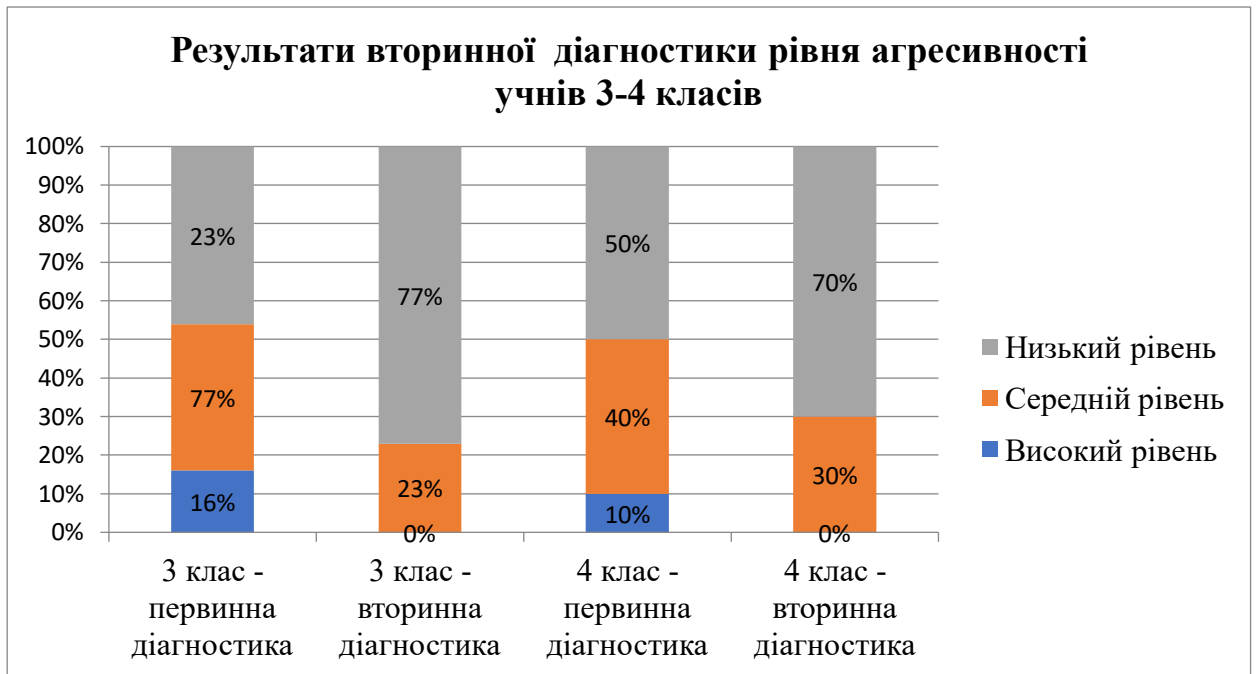

Рис 3.4. Результати вторинної діагностики рівня агресивності учнів 3-4 класів («Тест руки Вагнера»)

На підставі проведених діагностичних заходів усіх учасників було сформовано експериментальну та контрольну групи. До експериментальної групи увійшли учні 3–4 класів із середнім рівнем девіантності, а контрольна група складалася з учнів 1–2 класів із низьким рівнем девіантності. Порівняльний аналіз після експерименту підтвердив ефективність програми соціальної реабілітації: у експериментальній групі спостерігалось зростання учнів з позитивними установками, зменшення кількості дітей із проблемами адаптації та помітне зниження показників агресивності, що не спостерігалось у контрольній групі.

Отже, проведений експеримент засвідчив, що застосування програми соціальної реабілітації сприяє формуванню у дітей позитивних смислових установок, зменшенню агресивності, розвитку емпатії, навичок саморегуляції та зниженню рівнів девіантної поведінки, забезпечуючи умови для гармонійного соціально-емоційного розвитку учнів молодшого шкільного віку.

Висновок до третього розділу

Отже, після констатувального етапу експерименту – діагностування рівня девіантної поведінки в учнів молодшого шкільного віку, яким було охоплено учнів 1-4 класів Бугаївської ЗОШ I-III ступенів Кременчуцького району Полтавської області, нами було розроблено програму соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою.

Після впровадження програми соціальної реабілітації було проведено повторну діагностику рівня девіантної поведінки в учнів молодших класів за методиками: «Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Дарки», «Методика діагностики узагальнених смислових установок» (метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея, «Тест руки Вагнера» – діагностика агресивності (Едвін Е.Вагнер).

Проаналізувавши результати повторної діагностики за математичними розрахунками було визначено динаміку змін результатів за визначеними показниками. Слід зауважити, що нам вдалося зменшити рівень девіантної поведінки в учнів молодших класів, а отже, розроблена нами програма соціальної реабілітації була ефективною.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання поставлених у магістерській кваліфікаційній роботі завдань були зроблені наступні висновки:

1. Здійснено аналіз теоретичних засад соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою. Було з'ясовано, що девіантна поведінка – це стійка форма поведінки особистості, яка відхиляється від основних соціальних норм і призводить до реального збитку суспільству або самій особистості, супроводжується соціальною дезадаптацією. Визначено, що соціальна реабілітація – це сукупність цілеспрямованих соціальних заходів, форм, методів і технологій, що сприяють відновленню втрачених дитиною соціальних зв'язків і функцій. Її особливістю є комплексний підхід, що поєднує педагогічні, психологічні та соціальні методи впливу, а також створення сприятливих умов для самореалізації й особистісного зростання дитини. У процесі реабілітаційної роботи важливими є індивідуалізація підходів, залучення сім'ї, освітнього середовища та громадських інституцій. Саме завдяки поєднанню корекційно-виховних, профілактичних і підтримувальних заходів соціальна реабілітація сприяє ефективному подоланню девіантної поведінки та успішній соціальній адаптації особистості.

2. Вивчено форми соціальної реабілітації, а саме індивідуальну роботу (індивідуальні консультації, психотерапевтичні та корекційні заняття), групову (тренінги з розвитку соціальних навичок, арттерапевтична ігротерапевтична сесія) групи взаємодопомоги, інтерактивні заняття та соціально-корисні проєкти, участь у гуртках, спортивних секціях і творчих студіях учнів молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою. А також методи соціальної реабілітації учнів молодшого шкільного віку – бесіди та інтерв'ю, психодіагностичні методики, консультування, психотерапевтичні методи (арт-терапія, казкотерапія, ігротерапія), програми розвитку внутрішніх ресурсів.

3. Здійснено діагностику рівнів девіантної поведінки в дітей молодшого шкільного віку за методиками «Тест руки Вагнера» – діагностика агресивності (Едвін Е.Вагнер), «Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Дарки», «Методика діагностики узагальнених смислових установок» (метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея. Було охоплено учнів 1-4 класів Бугаївської ЗОШ І-ІІІ ступенів Кременчуцького району Полтавської області. Первинна діагностика виявила наявність схильності в школярів до девіантної поведінки.

4. Обґрунтовано та впроваджено програму реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою. Метою цієї програми є сприяння соціальній адаптації та позитивному особистісному розвитку дітей з девіантною поведінкою шляхом формування конструктивних моделей поведінки, розвитку соціальних та комунікативних навичок, емоційної стабільності та самоповаги, формування соціально прийнятних моделей поведінки, підвищення рівня самопізнання та усвідомлення власної ролі в соціумі. Повторна діагностика з математичною оцінкою результатів продемонструвала чітку динаміку змін за досліджуваними показниками. Важливо зазначити, що завдяки розробленій нами програмі рівень схильності до девіантної поведінки значно зменшився, що підтверджує її ефективність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верховна Рада України. (2001, 21 червня). Закон України № 2558-III «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення: 04.09.2025).
2. Капська, А. Й. (Ред.). (2004). Соціальна робота: технологічний аспект (Навчальний посібник). Центр навчальної літератури.
3. Гусак, Н. Є. (2008). Соціальна реабілітація: підходи до визначення поняття. Соціальна політика та соціальна робота, (1), 103–114.
4. Becker, S. G. (1993). Human capital: Theoretical and empirical analysis, with special reference to education. University of Chicago Press.
5. Капська, А. Й., Завацька, Л. М., Грищенко, С. В. (2011). Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах (Навчальний посібник). Видавничий Дім «Слово».
6. Вісник науки та освіти. (2023). Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія», (9(15)), 935.
7. Шевців, З. М. (2012). Основи соціально-педагогічної діяльності (Навчальний посібник). Центр учбової літератури.
8. Пальчевський С. С. (2005). Соціальна педагогіка : навч. посіб. (560 с.). Київ : Кондор.
9. Безпалько, О. В. (2006). Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: Теоретико-методичні основи (Монографія, 364 с.). Наук. світ.
10. Козубовський Р. В., Шелевер О. М. (2019). Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота», 2(45), С. 99–103.
11. Пічі В.М. (Ред.) (2013). Все про соціальну роботу: навчальний енциклопедичний словник–довідник. Львів: Новий Світ.

12. Сакун Є. М., Кисла О. Ф. (2020). Корекційно-розвивальна робота з дітьми із девіантною поведінкою. Молодий вчений, (6)82, С. 111-114.
13. Янченко, Т. В., & Сеген, К. С. (2023). Девіантна поведінка молоді як соціально-педагогічна проблема. У Л. М. Завацька (Ред.), Тринадцяті Сіверянські соціально-психологічні читання: Матеріали Міжнародної наукової онлайн-конференції (25 листопада 2022 року, м. Чернігів) (Т. 2, с. 192–195). Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка.
14. Безпалько О. В. (2003). Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури.
15. Капська, А. Й. (2009). Соціальна педагогіка: підручник. Київ: Центр учбової літератури.
16. ХНПУ імені Г.С. Сковороди. (2023). Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти 19 травня 2023 року (212 с.). Харків.
17. Освіта в міждисциплінарному вимірі: Матеріали науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (м. Вінниця, 5-6 листопада 2019 р.). Том 2. – Вінниця: Твори, 2019.
18. Нечипорук, Л. (2018). Важковиховуваність як соціально-педагогічна проблема. Нова педагогічна думка, (4), 87–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2018_4_25 (дата звернення: 10.09.2025).
19. Шимко, І. М., Талаш, І. О. (2018). Соціалізація особистості: навчально-методичний посібник (Ч. 1). Кривий Ріг.
20. Шимко, І. М., Талаш, І. О. (Ред.). (2022). Сучасна освіта в реаліях та перспективах: соціально-педагогічний аспект: збірник наукових і науково-методичних праць (Вип. 4). Кривий Ріг: КДПУ.
21. Азарова, Т. В., Абрамов, Л. К. (2004). Соціальні технології: Частина 1. Кіровоград: ІСКМ.

22. Федорченко Т.Є. (2011). Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект [монографія]. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А.

23. Ільїна Т. К. Методичні рекомендації «Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків». URL: https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-profilaktika-ta-korekciya-deviantno-povedinki-pidlitkiv_91347.html (дата звернення: 10.10.2025).

24. Мішкулинець, О. О. (2019). Методичні рекомендації щодо соціально-педагогічної підтримки дітей з девіантною поведінкою (40 с.). Мукачєво.

25. Лютий, В. П. (2010). Соціально-педагогічне забезпечення діяльності кримінально-виконавчої інспекції з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від покарання з випробуванням (дисертація кандидата педагогічних наук). Київ.

26. Бабкова, В. А. (2025). Соціально-педагогічна реабілітація молодших школярів, постраждалих від війни, у закладах загальної середньої освіти. У Ю. Д. Бойчук та ін. (ред.), Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (с. 13–15). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

27. Сайко, Н. О. (2017). Соціальна реабілітація молодших підлітків у роботі соціального педагога загальноосвітніх навчальних закладів (монографія). «Астрія».

28. Гаркавенко, Н. В., Собкова, С. І. (2019). Соціальна психологія адиктивної поведінки: Практичні завдання до курсу (навчально-методичний посібник). Чернівецький національний університет.

29. Тест руки Вагнера – діагностика агресивності. URL: <https://dytpsyholog.com/2015/03/27/%d1%82%d0%b5%d1%81%d1%82> (дата звернення: 10.03.2025).

30. Практикум з арт-терапії: навчально-методичний посібник. (2020). Частина 1. Львів: ЛьвДУВС.
31. Самойленко, В. Б., Яковенко, Н. П., Петряшев, І. О., та ін. (2018). Медична і соціальна реабілітація (2-ге вид., переробл. і доповн.). Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина».
32. Дмитрієва С., Грибан А. (2022). Причини та прояви девіантної поведінки підлітків, шляхи її попередження і подолання. Актуальні питання психології: теорія, методика, практика : збірник матеріалів XI Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції, 10-11 жовтня 2022 р., С. 107-111.
33. Тюріна В. О., Солохіна Л. О. (2022). Вплив військових конфліктів на психічне здоров'я людини: короткий огляд зарубіжних досліджень. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/13818> (дата звернення: 15.10.2025).
34. Вовченко О. (2022). Девіантна та делінквентна поведінка підлітків з ООП в умовах воєнних дій: психологічний аспект. Габітус, № 36, С.67-74.
35. Романенко О. (2021). Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. Юридична психологія, № 28 (1), С. 7-13.
36. Несторук Н., Бурховецька Ю. (2022). Профілактика девіантної поведінки дітей і підлітків засобом діяльності громадських організацій. 214 с.
37. Хомчук О. (2022) Психологічні чинники протиправної поведінки підлітків. Актуальні проблеми права в умовах сучасних викликів, С. 124.
38. Парфанович І., Калаур С., Турчин-Кукаріна І. (2022). Діагностика агресивної поведінки підлітків у контексті профілактично-корекційного соціально-педагогічного впливу. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 6 (120), С. 26–39.

39. Лазор К. П. (2021). Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. Науковий журнал "Габітус", 21, С. 72–76.
40. Чала Ю. М., & Шахрайчук, А. М. (2018). Психодіагностика: навчальний посібник. Харків: НТУ "ХПІ".
41. Сорока О., Гречанник Н. (2022). Проективні методики у дослідженні емоційної сфери молодших школярів. У С. Іванов (Ред.), Соціальна робота: виклики сьогодення: збірник наукових праць за матеріалами XI Міжнародної науково-практичної конференції (с. 123-125). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка.
42. Дудкевич Т. В. (2022). Дитяча розвивально-корекційна психологія. Модульний навчальний посібник для студентів ВНЗ за напрямом підготовки 6.030103 "Практична психологія". Київ: Центр учбової літератури.
43. Сибірська Г. В. (2022). Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. У Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум – 2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (23-26 червня 2022 р.). Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили.
44. Сибірська Г. В. (2021). Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку та її корекція. У Тези доповідей XXIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти» (8-12 листопада 2021 р.), (с. 97-99). Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили.
45. Міністерство освіти і науки України. (2023). Лист від 16 серпня №1/12186-23 "Про організацію 2023/2024 навчального року в закладах загальної середньої освіти". URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-organizaciyu-20232024-navchalnogo-roku-v-zakladah-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 17.10.2025).

46. Пілецька Л., Петричук М. (2019). Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. Філософські і психологічні науки. Серія Вісник післядипломної освіти, Вип. 26(55) "Психологія", т. 1, № 22, С. 91–96.
47. Андрусин Н. (2022). Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право", (69), С.13–19.
48. Каськов І. (2023). Психопрофілактика девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності. Вісник Національного університету оборони України, (75(5)), С. 37–43.
49. Панасенка Е., Макаренко А., Стрижак Р. (2020). Проблема девіантної та делинквентної поведінки у неповнолітніх правопорушників: психолого-педагогічний аналіз. Гуманізація навчально-виховного процесу, 1(99), 304–314.
50. Ком'яга А., Головка В. (2022). Проблеми поведінкових девіацій молоді та профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. Південноукраїнський правничий часопис, 4(2), С. 119–122.
51. Кузьменко В. (2019). Психологія девіантної поведінки. Дніпро, Україна: Видавець Біла К. О.
52. Жмирко В. (2021). Девіантна поведінка сучасних підлітків: причини і способи подолання. ГО «Європейська наукова платформа. ГО «Міжнародний центр наукових досліджень», 2021, С.8-12.
53. Луковська С. О., Демидась С. Р. Рекомендації з профілактики девіантної поведінки. URL: https://berezhanyps.blogspot.com/2015/04/blog-post_22.html (дата звернення: 11.10.2025).
54. Литвиненко І. С., Прасол Д. В. (2015). Проективні малюнкові методики: Методичний посібник. Миколаїв: Вид-во Арнекс.

55. Титаренко Ю. Л. (Ред.). (2001). Закон і підліток: Матеріали обласної науково-практичної конференції, Донецьк, 27 жовтня 2000 р. Донецьк: ДІВС.

56. Черкашина, Т. В. (2022). Комплекс засобів підготовки майбутніх соціальних працівників до усиновлення дітей-сиріт у центрі соціально-педагогічної реабілітації. У М. П. Васильєва та ін. (ред.), Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 192–196). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

57. Gupta M. K., Mohapatra S., Mahant P. K. (2022). Juvenile's delinquent behavior, risk factors, and quantitative assessment approach: a systematic review. *Indian Journal of Community Medicine*, 47(4), С. 483–490.

58. Maloku A. (2021). Deviant Behaviors of Juvenile Delinquents. *UBT International Conference*, 76.

59. Enache R. G., Birsan S. (2021). The determinants of adolescents' deviant behaviours. *Technium Social Sciences Journal*, 15(1), С. 346–352.

60. *Journal of Research on Adolescence*. (2019). Deviant Peer Behavior and Adolescent Delinquency: Protective Effects of Inhibitory Control, Planning, or Decision Making? Vol. 29(3), С. 682–695.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика діагностики показників і форм агресії

А.Басса та А.Дарки

Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: «так», «можливо, так», «можливо, ні», «ні».

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Іноколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчуття.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.

21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей задрять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно «дістають» нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «ніколи не довіряй чужакам».

46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.

68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки. * 69. Не сумую із-за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.

71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.

75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді «ТАК» і «МОЖЛИВО, ТАК» об'єднуються (сумуються як відповіді «ТАК»), так же як і відповіді «НІ» і «МОЖЛИВО, НІ» (сумуються як відповіді «НІ»).

КЛЮЧ 1

для обробки результатів випробування по опитувальнику.

«1». ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (К=11):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+. «2». ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (К=8):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-. «3». ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (К=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+. «4». НЕГАТІВІЗМ (К=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36-. «5». РОЗДРАТУВАННЯ (К=9):

6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+. «6». ПІДОЗРЛИВІСТЬ (К=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-. «7». ОБРАЗА (К=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+. «8». ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ (К=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком «-» потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь «ТАК», то ми його реєструємо як відповідь «НІ», якщо була відповідь «НІ», реєструємо як відповідь «ТАК».

КЛЮЧ 2 з бланком для аналізу результатів.

«1»	«2»	«3»	«4»	«5»	«6»	«7»	«8»
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	
						74-	
						75-	
11	13	9	20	13	11	8	

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення - нормовані - показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

(«1» + «2» + «3») : 3 = ІА - індекс агресивності;

(«6» + «7») : 2 = ІВ - індекс ворожості.

А.Басса та А. Дарки запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи - ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ.
2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) - ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ.
3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) - ОПО-СЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА.
4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів - НЕГАТИВІЗМ.
5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість - РОЗДРАТУВАННЯ.
6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди, - ПІ-ДОЗРІЛІСТЬ.
7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання - ОБРАЗА.
8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно - АУТОАГРЕСІЯ або ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ.

**Методика діагностики узагальнених смислових установок
(метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея
(J.Saks, S.Sidney)**

1. Мені неприємно, якщо хто-небудь...
2. Більшість людей чесні, тому що...
3. Моя мати....
4. Моїм найживішим спогадом дитинства є...
5. Якнайбільше я хотів би...
6. Я вважаю, що справедливість...
7. Я думаю, що мій батько...
8. Я вважаю, що справжній друг...
9. Якщо тебе образили...
10. Зробив би все, щоб забути....
11. Коли мій батько приходить з роботи...
12. Більшість людей
13. Я з великою охотою...
14. Мої оцінки в школі...
15. Я люблю працювати з людьми, які ...
16. Терпіти не можу...
17. Моя мати і я...
18. Моя найбільша слабкість полягає у тому, що....
19. Якби я зайняв керівний пост...
20. Я люблю себе так, як...
21. Я строго дотримуюся принципу...
22. У порівнянні з більшістю сімей моя сім'я...
23. Коли мене немає, мої друзі...
24. Коли мені говорять, що треба вчитися...
25. Я краще всього себе відчуваю, коли...

26. Вважаю, що більшість людей ради вигоди...
27. Моя сім'я поводиться зі мною, як з...
28. У школі я...
29. Вважаю, що серед людей...
30. Найгірше, що мені траплялося зробити, це...
31. У школі мої вчителі...
32. Якби мій батько тільки схотів...
33. Майбутнє здається мені...
34. Вважаю, що більшість матерів...
35. Мене дратує...
36. Мені ніколи у житті не відчувалося...
37. Якби до мене залізли у кишеню...
38. У моєму домі стосунки...
39. Сім'ї більшості моїх друзів...
40. Що мені у собі не подобається, так це...
41. Коли мені буде тридцять років...
42. Я міг би бути дуже щасливий, якби...
43. Люди, які мене оточують...
44. Якщо всі проти мене...
45. Хотів би, щоб мій батько...
46. Вважаю, що мої друзі...
47. Що стосується роботи, то я...
48. Сподіваюся на. . .
49. Часом я відчуваю ненависть до...
50. Я люблю свою матір, але...
51. Я готовий на все. . .
48. Коли я перший раз прийшов на роботу...
49. Що може бути краще..
54. Я часто жалію, що....

55. Мене цікавить...
56. Вважаю, що люди добре працюють, тому що...
- 57 Часом я випробовую невизначну потребу....
50. Коли я даю обіцянку....
59. Моєю найбільшою помилкою було...
60. Мене вабить. . .
61. Якщо зі мною відбуваються неприємності. . .
62. Коли я згадую школу...
63. Коли мені говорять, що треба працювати...
64. Я завжди випробовую задоволення від...
65. У мене бувають періоди...
66. У мене викликає огиду...
67. Коли я підходжу до школи...
68. Я боюся...

I блок питань – про батьків, сім'ї неповнолітніх і взаєностосунки в ній / питання 3, 7, 11, 17, 22, 27, 32, 45/.

II блок питань – про друзів і їх сім'ї / питання 23, 39, 46/

III блок питань – про школу, ставлення до вчителів і навчання / питання 14, 24, 28, 31, 62/.

IV блок питань – про роботу, ставлення до праці / питання 47, 52, 63/.

V блок питань – про бажання:, інтереси, потреби / питання 5, 10, 13, 19, 25, 33, 41, 42, 49, 53, 55, 57, 60, 64/.

VI блок питань – про етично-правові погляди дитини / питання I, 2, 6, 8, 12, 16, 26, 29, 34, 37, 43, 51, 56/.

VII блок питань – про себе, своїх реакціях до спогадах / питання 4, 9, 15, 18, 20, 21, 30, 35, 36, 40, 44, 49, 54, 58, 59, 61, 65/.

Додаток В

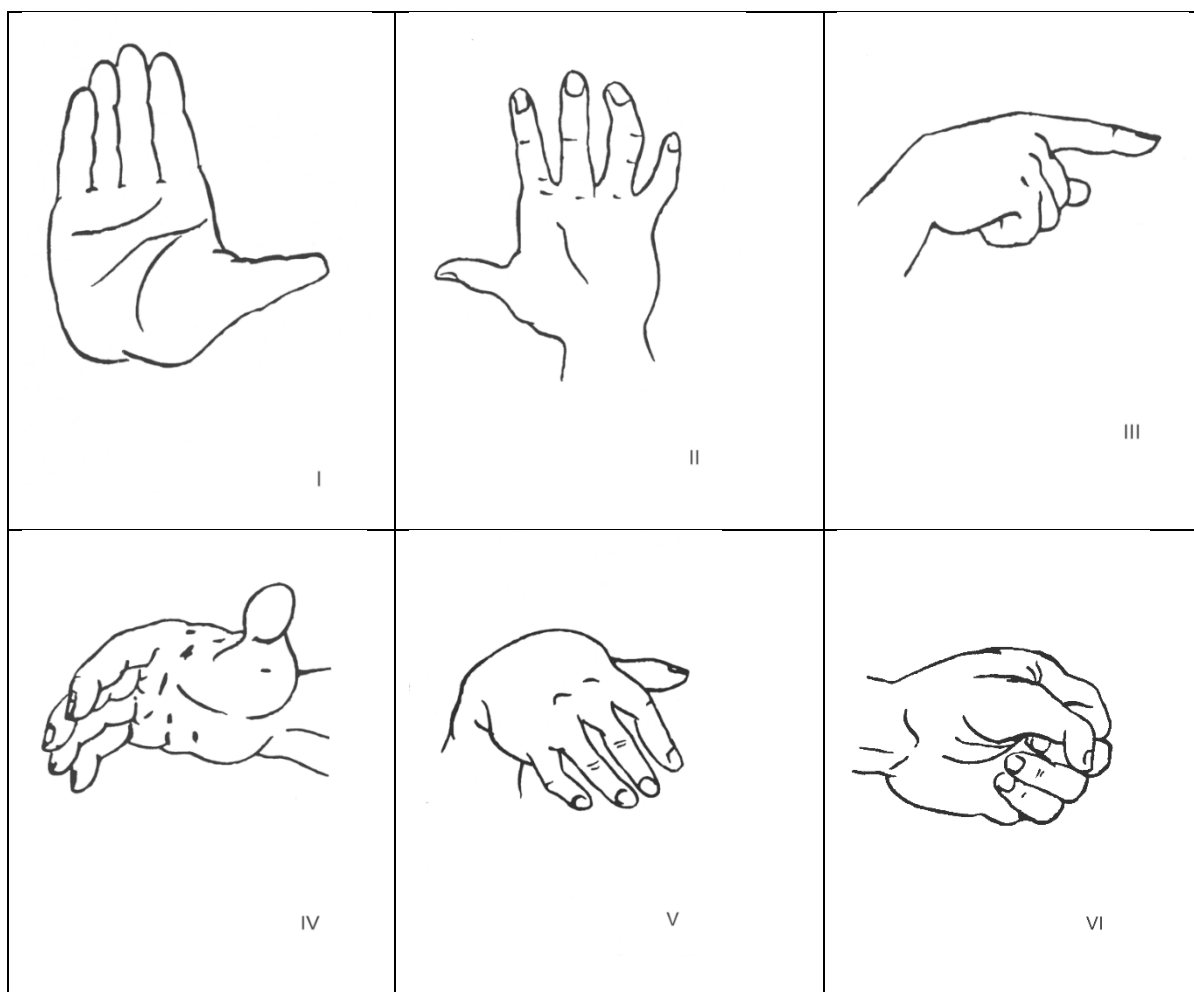
Тест руки Вагнера – діагностика агресивності

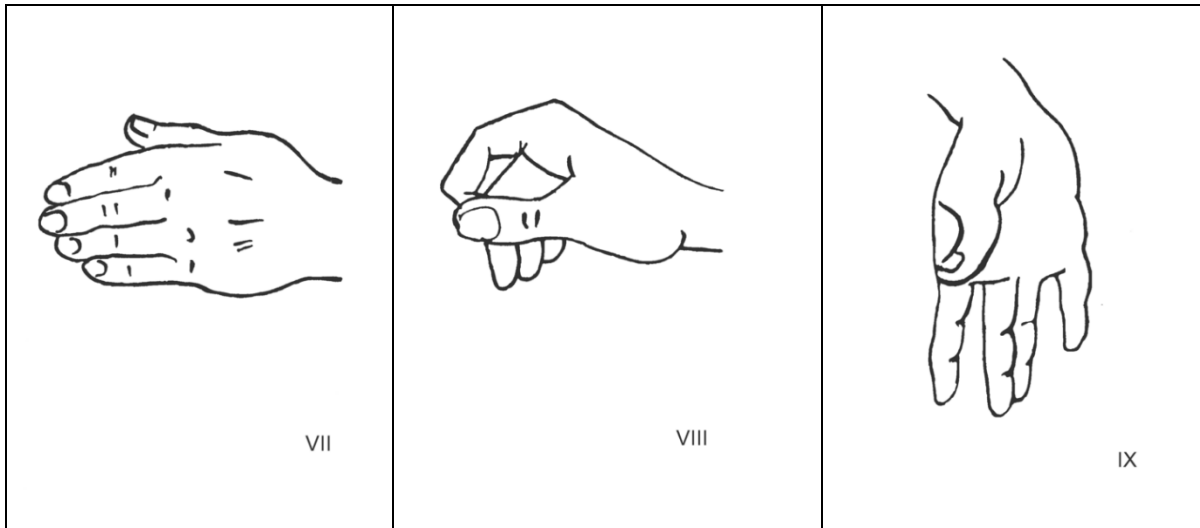
(Едвін Е.Вагнер)

Інструкція до тесту

«Уважно розгляньте запропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука?» Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, йому пропонується запитання: «Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити».

Стимульний матеріал – стандартні 9 зображень кисті руки і одна без зображення, при показі якої просять уявити кисть руки і описати її уявні дії.

Зображення пред'являються в певній послідовності і положенні. При нечіткій і двозначній відповіді просять пояснень, запитують: *«Добре, а що ще?»*, Але не нав'язують жодних специфічних відповідей. Якщо експериментатор відчуває, що його дії зустрічають опір, рекомендується перейти до іншої картки.

Тримати малюнок-картку можна в будь-якому положенні. Число варіантів відповідей по картці не обмежується. Бажано отримати чотири варіанти відповідей. Якщо кількість відповідей менша, уточніть, *чи немає бажання ще що-небудь сказати щодо даного зображення руки*, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді проставляється його значення зі знаком *4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється в чотири бали замість одного.

Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу *«хтось, щось, комусь»* і т.п.

Обробка результатів.

Всі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

При обробці отриманих результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар і т.п.).

Вказівка (У). Рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть», міліціонер зупиняє машину і т.п.).

Страх (С). Рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така, що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.).

Емоційність (Е). Рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає і т.п.).

Комунікація (К). Рука бере участь в комунікативній дії: звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції «знизу», успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т.п.).

Демонстративність (Д). Рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує «Ок», милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (ІВ). Рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламаний палець і т.п.).

Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.).

Пасивна безособовість (ПБ). Рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звисилась під час сну; і т.п.).

Опис (О). У цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

У протоколі зазначається:

У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут).

Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожну картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою:

$$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Більш змістовну інформацію можна отримати при аналізі питомої ваги і місця агресивних тенденцій в загальній системі диспозицій. Інформаційною в плані прогнозу агресивної поведінки є частка відповідей в категорії «Агресія» по відношенню до сумарної кількості відповідей в категоріях, що враховуються при підрахунку сумарного балу.

Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

Додаток Г

Програма соціальної реабілітації дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою

Мета програми: сприяння соціальній адаптації та позитивному особистісному розвитку дітей з девіантною поведінкою шляхом формування конструктивних моделей поведінки, розвитку соціальних та комунікативних навичок, емоційної стабільності та самоповаги, формування соціально прийнятних моделей поведінки, підвищення рівня самопізнання та усвідомлення власної ролі в соціумі.

Завдання програми:

- Створення соціальної довіри та безпечного середовища для взаємодії;
- Формування самооцінки та почуття власної значущості в соціумі;
- Розвиток комунікативних умінь та здатності до конструктивного вирішення конфліктів;
- Підвищення рівня самостійності та внутрішньої активності у дітей;
- Формування гнучкої, ситуативно адекватної поведінки;
- Сприяння процесу самоідентифікації та усвідомлення власних цінностей.

Предмет: соціальна, комунікативна, емоційна та інтелектуальна сфера життя учнів молодшого шкільного віку.

Об'єкт: учні молодшого шкільного віку.

Форми та методи роботи: інформаційні повідомлення, рольові ігри, комунікативні та творчі вправи, імітаційні та демонстраційні вправи, інтерактивні заняття з елементами групової діяльності.

Структура: програма складається з 4 етапів реабілітації:

I етап - орієнтаційний (сприяння самоосмисленню, розумінню себе та навколишнього світу; формування довіри до оточення) - заняття 1-2;

II етап - формувальний (формування конструктивних моделей поведінки, розвиток соціальних навичок та емоційної регуляції; покращення

взаємодії з оточуючими, формування здорової соціальної свідомості, що спирається на норми суспільства та основи екологічної, усвідомленої поведінки) - заняття 3-4;

III етап - закріплюючий (закріплення набутого досвіду у соціальних та навчальних ситуаціях; розвиток гнучкої поведінки та здатності до самостійного прийняття рішень; формування стійких позитивних установок) - заняття 5-6;

IV етап – оціночно-аналітичний (підведення підсумків проведеної роботи, фіксація позитивних змін у поведінці, емоційній та соціальній сфері учнів) - заняття 7-8.

Склад групи: 10-13 осіб.

Терміни реалізації програми: розраховується на 1 навчальний семестр. Заняття проводить за власним розсудом соціальний педагог. Але слід зауважити, що вправи різняться за часом виконання, тож рекомендується більш затяжні проводити під час канікул або перед вихідними днями.

Контингент учасників: учні 3-4 класів.

Форма занять: групова.

Вік учасників: 8-10 років.

Тематичний план

I етап				
№	Тема заняття	Методи та форми роботи	Обладнання	Тривалість
1.	Тренінг «Я серед інших»	Вправа «Я і моя тінь»	Аркуші паперу, кольорові олівці або фломастери	20 хв.
		Арт-терапія «Я-супергерой» (Калька Н., Ковальчук З.)	Аркуш паперу А2, кольорові олівці, фломастери або	40 хв.

			маркери, фарби, кісточки	
		Вправа «Компліменти навпаки»	Картки для запису компліментів	15 хв.
2.	Тренінг «Я і мої друзі»	Вправа «Павутинка дружби»	Клубок ниток або м'яка мотузка	30 хв.
		Бесіда «Скажи мені, хто твій друг, - і я скажу, хто ти»	—	30 хв.
		Вправа «Долоньки дружби»	Кольорові аркуші, олівці або фломастери, ножиці, клей, ватман.	15 хв.
II етап				
3.	Тренінг «Мої емоції»	Вправа «Емоційний термометр»	Картки або зображення термометра з поділками від 1 до 5, смайлики з емоціями.	25 хв.
		Вправа «Кольори настрою»	Аркуші паперу, фарби або кольорові олівці, музика.	20 хв.

		Підсумкове коло «Моє серце сьогодні»	Наліпки, ватман	10 хв.
4.	Тренінг «Керую своїм гнівом»	Гра «Вгадай емоцію»	Картки з намальованими емоціями	10 хв.
		Вправа «Виплесни емоції»	Коробка, м'ячі іграшки, м'яч.	15 хв
		Вправа «Як приборкати злість»	М'який м'яч або подушка, картки із зображеннями «злих ситуацій».	15 хв.
III етап				
5.	Тренінг «Я – цінна особистість»	Вправа «Моє портфоліо успіхів»	Аркуші, олівці, маркери.	25 хв.
		Вправа «Моє улюблене чудо- дерево»	Аркуші паперу, олівці, маркери, фарби.	25 хв.
		Вправа «Моє дзеркало»	Дзеркальце	20 хв.
6.	Тренінг «Мій світ — моя відповідальніст ь»	Вправа «Якби я був чарівником...»	Аркуші та олівці	20 хв.
		Вправа «Дерево добрих справ»	Плакат «Дерево» без листочків, наклейки у вигляді листочків, маркери або ручки	25 хв.

IV етап				
7.	Тренінг «Ми — творці гармонії»	Вправа «Сонце наших змін»	Плакат «Сонце наших змін», кольорові олівці, маркери.	20 хв.
		Вправа «Мозаїка гармонії»	Великий аркуш ватману або плакат, кольорові олівці, фарби, кольоровий папір, клей, ножиці, стікери	20 хв.
		Вправа на рефлексію: «Ключі до себе»	Картки або невеликі аркуші, ручки, олівці	5-7 хв.
8.	Тренінг «Погляд у майбутнє»	Вправа «Мої цілі»	Аркуші паперу, кольорові олівці або фломастери.	20 хв.
		Вправа «Дерево рішень»	Аркуші паперу або ватман, кольорові олівці, маркери.	20 хв.
		Вправа «Лист до себе»	Аркуші паперу, конверти, ручки або олівці, кольорові наклейки (за бажанням для декору)	30 хв.

І етап

Заняття 1. Тренінг «Я серед інших»

Вправа «Я і моя тінь»

Час: 20 хв.

Мета: розвиток навичок самоаналізу, усвідомлення сильних та слабких сторін власної особистості, формування критичного, але доброзичливого ставлення до себе.

Обладнання: аркуші паперу, кольорові олівці або фломастери.

Хід вправи

Кожен учасник отримує аркуш і малює на ньому себе (символічно або реалістично) у центрі аркуша — «Я».

Поруч малює «тінь» — риси або поведінкові звички, які хотів би покращити.

Діти аналізують та обговорюють: що вони помітили у себе, що нового дізналися про себе, як можна змінити негативні риси на позитивні.

Арт-терапія «Я-супергерой»

(Калька Н., Ковальчук З.)

Час: 20 хв.

Мета: пошук особистісних ресурсів, мотивація до самопізнання та саморозвитку, розвиток впевненості в собі.

Обладнання: папір А4, олівці, фарби, пензлики.

Вид арт-терапії: ізотерапія.

Інструкція

Учням пропонують на аркуші намалювати супергероя, на якого вони хотіли би бути схожими. Це може бути відомий герой з фільмів, книг, мультфільмів або ж придуманий учнем. Обов'язково вказати, якою суперсилою він володіє і дати йому ім'я.

Орієнтовний перелік запитань для рефлексивного аналізу:

– Кого Ви намалювали?

- Де він проживає?
- Яка його основна функція?
- Чи хотіли б Ви познайомитися з ним?
- Що Вам найбільше імпонує в його образі?
- В чому суть його суперсили?
- Як вона у нього з'явилася?
- Які вчинки характеризують цього супергероя?
- Чи хотіли б Ви володіти такою суперсилою?
- В яких ситуаціях вона була б Вам корисною?
- Що полегшила б вона у Вашому житті?
- Як би Ви могли навчитися такому?

Деякі аспекти інтерпретації: Основні аспекти інтерпретації зосереджені на особливостях супергероя та його суперсилі, яка є показником ресурсу, якого бракує особистості. Слід зафіксувати, до якої сфери відноситься цей ресурс (пізнавальна, інтелектуальна, емоційно-вольова, самосвідомості, ціннісно-сміслова). Також необхідно проаналізувати які особистісні можливості відкриває перед учнем образ супергероя та які шляхи розвитку якостей наявні у нього.

Вправа «Компліменти навпаки»

Час: 15 хв.

Мета: розвиток емпатії, навичок позитивної соціальної взаємодії, підвищення самоповаги та соціальної значущості.

Обладнання: картки для запису компліментів.

Хід вправи

Діти стають у коло або працюють у парах. Вчитель пояснює, що завдання — назвати партнеру одну позитивну рису, яку той сам недооцінює.

Кожен учасник отримує можливість висловитися по черзі.

Після завершення всі обговорюють, як почувалися, отримуючи комплімент, та як це допомагає краще усвідомити свої сильні сторони.

Заняття 2. Тренінг «Я і мої друзі»

Вправа «Павутинка дружби»

Час: 30 хв.

Мета: Створити атмосферу довіри, продемонструвати зв'язок і єдність між учнями.

Обладнання: клубок ниток або м'яка мотузка.

Хід вправи

Діти сідають у коло. Педагог тримає клубок і каже:

– «Ми всі пов'язані дружбою. Кожен з нас важливий у цій групі».

Він називає ім'я однієї дитини та каже їй щось приємне, наприклад:

– «Я передаю ниточку Марійці, бо вона завжди усміхається».

Потім Марійка тримає нитку в руках, обмотує навколо пальця і передає іншому, кажучи щось добре про нього. Так утворюється «павутинка дружби» — символ взаємозв'язку.

Педагог підкреслює:

– «Погляньте, як усі ми з'єднані. Коли ми добрі один до одного — наша павутинка міцна».

Рефлексія:

– «Як ви почувалися, коли вам казали щось добре?»

– «Що робить дружбу міцною?»

Бесіда «Скажи мені, хто твій друг, - і я скажу, хто ти»

Час: 30 хв.

Мета: сформування у дітей уявлення про важливу роль оточення та соціального середовища у житті.

Обладнання: -

Хід бесіди

Вступ: під час бесіди діти обговорюють значення дружби, визначають якості, які вони цінують у своїх друзях, та обговорюють важливість позитивних міжособистісних відносин. Через це завдання учні розвивають навички емпатії, вміння співпереживати та розуміти почуття інших, а також навчаються обирати позитивне середовище для взаємодії, що сприяє формуванню позитивної самооцінки та запобігає девіантній поведінці

Ситуаційні завдання: розіграти з учнями ситуації, де їм потрібно зробити вибір, як вчинити: наприклад, друг пропонує зробити щось нечесне, або насміхається над кимось. Обговорити, чому важливо вибирати правильних друзів, які не ведуть до девіантної поведінки.

Приклади позитивної дружби: навести приклади з літератури, фільмів, реального життя, де дружба допомагає людям стати кращими, долати труднощі.

Підведення підсумків: підкреслити, що друзі відіграють важливу роль у житті людини, тому важливо вибирати їх мудро, цінувати справжню дружбу та уникати спілкування з тими, хто може негативно впливати.

Вправа «Долоньки дружби»

Час: 15 хв.

Мета: навчити дітей виявляти позитивне ставлення до інших, формувати почуття приналежності до колективу.

Обладнання: кольорові аркуші, олівці або фломастери, ножиці, клей, ватман.

Хід вправи

Кожна дитина обводить свою долоньку на кольоровому аркуші та вирізає її.

На долоньці пише (або малює) щось добре про свого друга чи про групу, наприклад:

- «Я люблю своїх друзів, бо вони веселі».
- «Я завжди допомагаю Маркові».

Потім усі долоньки приклеюють на спільний ватман, утворюючи «Коло дружби». Педагог звертає увагу, що всі долоньки різні — як і люди, але разом вони утворюють єдність:

- «Дивіться, як красиво, коли ми всі разом. У дружбі — сила!»

Рефлексія:

- «Що ти написав/намалював на своїй долоньці?»
- «Кому сьогодні ти сказав добре слово?»

Очікуваний результат:

Діти усвідомлюють важливість дружби, навчаються висловлювати вдячність і підтримку.

II етап.

Заняття 3. Тренінг «Мої емоції»

Вправа «Емоційний термометр»

Час: 25 хв.

Мета: допомогти дітям усвідомити силу й різноманіття емоцій, навчити оцінювати свій емоційний стан.

Обладнання: картки або зображення термометра з поділками від 1 до 5, смайлики з емоціями.

Хід вправи

Педагог показує дітям плакат із «емоційним термометром» — шкалою від спокійного стану (1) до дуже сильного (5).

Обговорює з дітьми:

- «Коли нам радісно — емоційний термометр піднімається. А коли ми злі чи засмучені — теж може бути гаряче. Спробуймо визначити, наскільки сильні наші почуття».

Педагог зачитує короткі ситуації:

- «Ти загубив улюблену іграшку»;
- «Тобі зробили комплімент»;
- «Тебе штовхнули у черзі»;

– «Ти виграв гру».

Після кожного прикладу діти показують пальчиками або ставлять наліпку на рівні «термометра», який відповідає інтенсивності емоції.

Коротке обговорення: «Що ми можемо зробити, коли наш термометр на 5 — дуже гаряче? Як охолонути?»

Рефлексія:

— «Яку емоцію вам легко помітити в собі?»

— «А яку складно?»

Очікуваний результат: учні розуміють, що емоції бувають різної сили та їх можна регулювати.

Вправа «Кольори настрою»

Час: 20 хв.

Мета: розвивати навички емоційного самовираження, усвідомлення власного стану.

Обладнання: аркуші паперу, фарби або кольорові олівці, музика.

Хід вправи

Педагог пропонує дітям закрити очі й кілька секунд послухати спокійну мелодію. Потім запитує:

«Який у вас зараз настрій? Якого він кольору?»

Діти малюють свій настрій кольорами, не зображаючи предметів — лише лінії, плями, фігури.

Після завершення кожен по черзі показує свій малюнок і пояснює:

«У мене зелений, бо мені спокійно»;

«У мене червоний, бо я радий і енергійний».

Педагог підкреслює, що всі емоції важливі, немає «поганих» чи «хороших» — головне навчитися їх розуміти.

Рефлексія:

— «Які кольори сьогодні переважають у нашій групі?»

— «Чи змінився твій колір після малювання?»

Підсумкове коло «Моє серце сьогодні»

Час: 10 хв.

Мета: закріпити емоційний досвід заняття, створити відчуття спокою й підтримки.

Обладнання: наліпки, ватман.

Хід вправи

Діти стають у коло.

Педагог роздає кожному наліпку у формі серця:

– «Обери колір, який відповідає твоєму настрою після заняття, і приклей його на наше спільне «серце групи» на ватмані».

Діти по черзі називають своє слово або фразу: «Моє серце зараз — радісне, спокійне, тепле».

Заняття 4. Тренінг «Керую своїм гнівом»

Гра «Вгадай емоцію»

Час: 10 хв.

Мета: навчити учнів розпізнавати та розуміти емоції, а також усвідомлювати, як емоції впливають на поведінку. Це сприяє емоційній грамотності та розвитку емпатії, що є важливими аспектами профілактики девіантної поведінки.

Обладнання: картки з намальованими емоціями.

Хід гри

Вчитель показує учням картки з намальованими емоціями по черзі. Учні повинні вгадати, яку емоцію зображено на картці. Після вгадування емоції вчитель задає учням питання про те, що могло викликати цю емоцію і як вона може впливати на поведінку людини. Учні діляться своїми думками і прикладами з життя. Гра завершується коротким обговоренням того, як краще керувати своїми емоціями та розуміти емоції інших.

Вправа «Виплесни емоції»

Час: 15 хв.

Мета: навчити дітей безпечним способам зняття напруги та вираження гніву.

Обладнання: коробка, м'яуі іграшки, м'яч.

Хід вправи

Педагог показує «коробку для емоцій», куди можна кидати м'які предмети, щоб безпечно випустити негатив.

Діти по черзі кидають м'яч або плюшку, промовляючи:

«Я злюсь, але контролюю свої дії!»

Після кожного кидка педагог запитує:

«Що ти зараз відчуваєш? Легше стало?»

Наприкінці всі обговорюють свої відчуття до і після вправи.

Рефлексія:

«Що допомагає мені заспокоїтись, коли я злюсь?»

«Чи помічаєш зміни у своєму тілі після вправи?»

Вправа «Як приборкати злість»

Час: 15 хв.

Мета: навчити дітей прийомів емоційного самоконтролю та безпечного вираження гніву.

Обладнання: м'який м'яч або подушка, картки із зображеннями «злих ситуацій».

Хід вправи

Педагог розповідає: «Іноді ми сердимось — це нормально. Але важливо знати, як зробити так, щоб злість не робила боляче іншим».

Разом із дітьми обговорюють, у яких ситуаціях вони зляться (без конкретних імен, лише приклади).

Далі педагог демонструє кілька способів «охолодження»злості:

- глибоко вдихнути і повільно видихнути тричі;
- поррахувати до п'яти;
- стиснути кулачки й розслабити;

- сказати собі: «Я спокійний».

Потім проводиться гра «Передай м'яч злості»:

1. Педагог тримає м'яч і каже: «Мене злить, коли...»;
2. Передає м'яч далі, кожна дитина продовжує фразу;
3. У кінці педагог каже: «Тепер ми кидаємо злість геть!» — діти разом кидають м'яч у центр кола.

Завершення: коротка релаксація з глибоким диханням і словами:

- «Ми можемо злитися, але ми сильніші за свою злість».

Рефлексія:

- «Що допомагає тобі заспокоїтися?»
- «Як ти можеш використати це в школі або вдома?»

III етап

Заняття 5. Тренінг «Я – цінна особистість»

Вправа «Моє портфоліо успіхів»

Час: 25 хв.

Мета: Допомогти дітям усвідомити власні досягнення та сильні сторони, підвищення самооцінки та впевненості в собі.

Обладнання: аркуші, олівці, маркери.

Хід роботи

Діти отримують аркуші та малюють або записують свої досягнення, навички та риси характеру, якими пишаються. Педагог може пропонувати підказки:

- «Що ти вмієш робити найкраще?»
- «Яка твоя найкраща риса?»
- «За що тебе можуть похвалити інші?»

Після цього кожен демонструє своє «портфоліо» групі або педагогові, отримує підтримку та схвальні коментарі.

Рефлексія:

- «Що мене сьогодні порадувало в моїх досягненнях?»

«Що я хочу ще навчитися чи покращити?»

Вправа «Моє улюблене чудо-дерево»

Час: 20 хв.

Мета: спонукати дітей до уявлення та творчості, розвивати креативне мислення та емпатію, а також підтримувати позитивне ставлення до світу навколо.

Обладнання: аркуші паперу, олівці, маркери, фарби.

Хід роботи

Вчителю пояснює дітям, що кожен з них має уявити та описати своє улюблене «чудо-дерево». Це дерево може бути будь-якої форми та мати надзвичайні властивості.

Діти малюють своє «чудо-дерево» на аркуші паперу та розповідають про нього своїм однокласникам. Вони також можуть додати до малюнка різні «чарівні» деталі або доповнення, які роблять їх дерево унікальним.

Після того, як всі діти представлять свої «чудо-дерева», проводиться обговорення, де кожен може розповісти, чому вибрав саме таке дерево та які можливості воно може надати.

В завершення вправи, вчителю можна запропонувати обговорити, як такі уявлення можуть допомогти дітям розуміти, що у кожного з нас є унікальність та можливості, які можна реалізувати без відхилення від прийнятих норм поведінки.

Вправа «Моє дзеркало»

Час: 20 хв.

Мета: закріпити усвідомлення власної значущості та навчити виражати позитивне ставлення до себе.

Обладнання: дзеркальце.

Хід вправи

Діти беруть невелике дзеркало або уявляють його перед собою.

Педагог пропонує сказати вголос:

«Я сильний/сильна, тому що ...»

«Мене цінують за ...»

«Сьогодні я пишаюся тим, що ...»

За бажанням можна доповнити малюнками власних досягнень на аркуші, наклейками чи смайликами.

Рефлексія:

«Що тобі сподобалося в твоєму дзеркалі?»

«Що ти відчув, коли називав свої сильні сторони вголос?»

Заняття 6. Тренінг «Мій світ — моя відповідальність»

Вправа «Якби я був чарівником...»

Час: 20 хв.

Мета: розвиток уяви, емпатії та усвідомлення того, що навіть маленькі добрі вчинки мають значення для інших людей.

Обладнання: аркуші та олівці.

Хід вправи

Діти уявляють себе чарівниками, які можуть здійснити будь-яку добру справу прямо зараз. Кожен по черзі озвучує або малює на аркуші свій «чарівний» вчинок. Це може бути допомога другові, прибирання кімнати, підтримка когось у складній ситуації. Після завершення кожен обговорює, чому навіть маленькі добрі дії важливі і як вони можуть впливати на оточення.

Вправа «Дерево добрих справ»

Час: 25 хв.

Мета: формувати відповідальність за власні дії, мотивувати до добрих справ.

Обладнання: плакат «Дерево» без листочків, наклейки у вигляді листочків, маркери або ручки.

Хід вправи

На великому плакаті зображене дерево. Кожна дитина отримує листочок і записує або малює добру справу, яку зробила або планує зробити. Листочки

прикріплюються на дерево, формуючи «дерево добрих справ». Після цього відбувається обговорення: що діти дізналися про себе, як маленькі добрі дії можуть змінювати світ навколо.

Учні усвідомлюють власний вплив на оточення, закріплюють позитивні соціальні навички, формують почуття власної відповідальності.

IV етап

Заняття 7. Тренінг «Ми — творці гармонії»

Вправа «Сонце наших змін»

Час: 20 хв.

Мета: візуалізація змін, розвиток позитивної самооцінки та усвідомлення власних досягнень.

Обладнання: плакат «Сонце наших змін», кольорові олівці, маркери.

Хід вправи

На плакаті зображене сонце без променів. Кожна дитина на промені пише або малює зміни, які відбулися під час занять: нові звички, вміння допомагати, добрі справи. Після завершення плакат обговорюється, діти розповідають про свої досягнення та пояснюють, як маленькі кроки формують гармонію в групі.

Вправа «Мозаїка гармонії»

Час: 20 хв.

Мета: розвиток креативності, командної роботи, вміння співпрацювати та виражати свої позитивні зміни у спільному продукті.

Обладнання: великий аркуш ватману або плакат, кольорові олівці, фарби, кольоровий папір, клей, ножиці, стікери.

Хід вправи

Діти об'єднуються у групи по 3–4 особи. Кожна група отримує частину великого аркуша або плакату. Завдання — створити «мозаїку гармонії», де кожен відображає свої зміни та досягнення під час програми. Потім усі

частини об'єднуються в одну спільну мозаїку. Кожна група презентує свій фрагмент і розповідає, що хотіли показати.

Учні бачать, що кожен внесок важливий для загального результату, зміцнюється відчуття єдності та командної роботи, формується пам'ять про спільні досягнення.

Вправа на рефлексію: «Ключі до себе»

Час: 5–7 хв.

Мета: підсумувати зміни, зафіксувати особисті досягнення, розвивати самопізнання та рефлексію.

Обладнання: картки або невеликі аркуші, ручки, олівці.

Хід вправи

Кожна дитина записує на картці: одне нове вміння або якість, яку розвинула; одне добре діло, яке вона зробила або планує робити; одне побажання собі чи групі на майбутнє. За бажанням картки прикріплюють на «Сонце наших змін». Потім діти коротко обговорюють свої записи.

Учні усвідомлюють власні досягнення, закріплюють мотивацію до подальшого розвитку, зміцнюють позитивне ставлення до себе та групи.

Заняття 8. Тренінг «Погляд у майбутнє»

Вправа «Мої цілі»

Час: 20 хв.

Мета: навчити дітей визначати короткострокові та довгострокові цілі щодо поведінки та соціальної взаємодії; розвиток навичок планування, усвідомлення власної поведінки, підвищення мотивації до змін.

Обладнання: аркуші паперу, кольорові олівці або фломастери.

Хід вправи

Педагог пояснює дітям поняття «ціль» і різницю між короткостроковими (те, що можна зробити за тиждень) і довгостроковими цілями (те, що потребує більше часу).

Кожна дитина отримує аркуш і малює або записує одну короткострокову і одну довгострокову мету щодо поведінки або спілкування з іншими (наприклад, «слухати товаришів на уроці», «дружити з усім класом»).

Педагог допомагає дітям конкретизувати цілі, задаючи уточнюючі питання: «Що саме ти будеш робити?», «Як зрозумієш, що досяг успіху?».

Учні за бажанням діляться своїми цілями з класом, обговорюють, як можна досягати їх крок за кроком.

Вправа «Дерево рішень»

Час: 20 хв.

Мета: навчити дітей аналізувати ситуації та передбачати наслідки своїх дій; розвиток навичок конструктивної поведінки, підвищення самоконтролю.

Обладнання: аркуші паперу або ватман, кольорові олівці, маркери.

Хід вправи

Педагог пояснює, що «дерево рішень» допомагає обирати правильні дії у різних ситуаціях.

Діти отримують приклад простої ситуації: наприклад, «Товариш запізнився на гру, а ти злишся».

Разом з педагогом на аркуші малюють «гілки» дерев: одна гілка – негативна реакція (крик, образа), інша – позитивна (спокійно пояснити, запропонувати допомогу).

Діти придумують власні варіанти рішень і записують або малюють їх на «дереві». Потім обговорюють, до яких наслідків ведуть різні дії.

Вправа «Лист до себе»

Час: 30 хв.

Мета: підтримати рефлексію та усвідомлення власних досягнень; сформувати навички самопідтримки.

Обладнання: аркуші паперу, конверти, ручки або олівці, кольорові наклейки (за бажанням для декору).

Хід роботи

Педагог пояснює, що діти напишуть листа самому собі в майбутньому, з порадами або нагадуваннями щодо поведінки та взаємодії з іншими.

Діти пишуть листа у вільній формі, але педагог пропонує орієнтири: «Що я хочу пам'ятати про себе через кілька місяців?», «Що допоможе мені залишатися спокійним і добрим з іншими?».

Листи складають у конверти, підписують і здають педагогові для збереження.

Пізніше, через кілька місяців, педагог повертає листи дітям, щоб вони порівняли свої очікування з реальністю та помітили свої успіхи.